

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LXI

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL TIBERIU RUSTOIU

Colegiul editorial:

RADU ARDEVAN – Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN – Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău
NIKOLAUS BOROFFKA – Deutsches Archäologisches Institut, Berlin
HORIA ION CIUGUDEAN – Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
SORIN NEMETI – Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
CHRISTOPHER F. E. PARE – Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz
ZENO KARL PINTER – Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
CRISTIAN IOAN POPA – Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia
FLORIAN MATEI-POPESCU – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
IOAN CAROL OPRIȘ – Universitatea București
EMANOIL PRIPON – Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău
AUREL RUSTOIU – Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
CRISTIAN SCHUSTER – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
VOLKER WOLLMANN – Obrigheim

Colegiul de redacție:

RADU OTA – redactor șef
SIDONIA PETRONELA OLEA – secretar de redacție
CRISTINEL FÂNTÂNEANU – secretar de redacție
ADINA BOGDAN – membru
GEORGE VALENTIN BOUNEGRU – membru
ILIE LASCU – membru
CRISTIAN TITUS FLORESCU – membru
ANCA TIMOFAN – membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA
510010 ALBA IULIA
Str. Mihai Viteazul, 12-14
Tel. 0258/813300

Mailing address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA
RO – 510010 ALBA IULIA
12-14, Mihai Viteazul St.
Tel. (+40) (258) 813300

www.revista-apulum.ro; www.mnuai.ro

© 2024 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LXI

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXXIII

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA BOGDAN

Autorii își asumă întreaga răspundere pentru conținutul studiilor

Materialele nepublicate nu se restituie autorilor

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

IOAN OPRIȘ, In memoriam Hadriani Daicoviciu (11 octombrie 1932 – 4 octombrie 1984).....	XI
RADU ARDEVAN, Câteva amintiri despre Hadrian Daicoviciu.....	XXXI
VASILE MOGA, In memoriam Hadriani Daicoviciu.....	XXXIX
CRISTINEL FĂNTÂNEANU, Profesorul Sabin Adrian Luca la 65 de ani.....	XLI

STUDII ȘI ARTICOLE – STUDIES AND ARTICLES

ARHEOLOGIE & ANTROPOLOGIE

ARCHAEOLOGY & ANTHROPOLOGY

RADU-ANDREI SPIRIDON, Materialul litic șlefuit din situl de la Tărtăria - <i>Gura Luncii</i> (jud. Alba, România). Campaniile 2019 și 2021 <i>The Ground Stone Assemblage from Tărtăria - Gura Luncii (Alba County, Romania). 2019 and 2021 Campaigns</i>	1
TÜNDE HORVATH, An Unprovenanced Human Figurine in the Collection of Classical Antiquities of the Museum of Fine Arts (Part 1) <i>O figurină antropomorfă de origine necunoscută în colecția de antichități clasice a Muzeului de Arte Frumoase (partea I)</i>	51
GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, ORIANA SVEDAC, ANDREI MĂRINCEAN, SORIN FELEA, Cercetările arheologice preventive de la Șag – <i>Situl 5</i> (jud. Timiș) <i>Rescue Archaeological Research at Șag – Site 5 (Timiș County)</i> ...	95
GABRIEL MIRCEA TALMAȚCHI, Proto-monedă, bijuterii, amulete... Despre două categorii de piese de bronz descoperite în teritoriul Istro-Pontic (secolele V-III a.Chr.) <i>Proto-Coins, Jewels, Amulets... About Two Categories of Bronze Pieces Discovered in the Istro-Pontic Territory (5th-3rd Centuries BC)</i>	167

DOREL BONDOC, LIVIA BUZOIANU, O amforă elenistică șampilată de la Dăneasa, județul Olt <i>A Stamped Hellenistic Amphora from Dăneasa, Olt County.....</i>	193
MARIAM SLIMOUN, Les épitaphes bilingues, latin et araméen, de Tibiscum <i>Epitafurile bilingve, în latină și aramaică, de la Tibiscum.....</i>	199
GABRIELA FILIP, Sarcophagus of <i>Aelius Iulius Iulianus</i> from Romula, an Expression of Roman Provincial Art and Poetry <i>Sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus din Romula, o expresie a artei și poeziei provinciale romane</i>	231
RADU OTA, ANDREI BUTA †, Material tegular șampilat descoperit recent în castrul roman de la Apulum <i>Stamped Tegular Material Recently Discovered in the Roman Fortress of Apulum</i>	247
DAN GEORGE ANGHEL, Utilizarea gudronului din coajă de mesteacăn în perioada romană la Apulum <i>Use of Birch Bark Tar During the Roman Period at Apulum.....</i>	281
CSABA SZABÓ, IOAN MUNTEAN, MIRUNA LIBIȚĂ-PARTICĂ, ORSOLYA GYURKA, Materiality of Roman Religion in Apulum. Catalogue and Topography of the Finds <i>Materialitatea religiei romane la Apulum. Catalogul și topografia descoperirilor.....</i>	311
RADU PETCU, INGRID PETCU-LEVELI, A Lead Votive Statuette Depicting a <i>Genius Cucullatus</i> Discovered Near Tomis (Moesia Inferior) <i>O statueta votivă din plumb ilustrând un Genius Cucullatus descoperită lângă Tomis (Moesia Inferior).....</i>	377
ALEXANDER HARIZANOV, <i>Plumbatae</i> from <i>Dacia Ripensis</i> : the Lead-Weighted Darts From a Newly Discovered Fortified Settlement Near Modern-Day Dimovo, Bulgaria, in Their Provincial and Regional Context <i>Plumbatae din Dacia Ripensis: săgeți de mână cu plumb dintr-o așezare fortificată recent descoperită lângă Dimovo de astăzi, Bulgaria, în contextul lor provincial și regional</i>	395

ARHEOZOOLOGIE

ARCHAEOZOOLOGY

- ALEXANDRA-PAULA SICOE, MIHAI GLIGOR, SIMINA MARGARETA STANC, Exploatarea resurselor animale în așezarea eneolitică de la Alba Iulia - *Lumea Nouă*: analiza arheozoologică a unui complex aparținând grupului Foeni
Exploitation of Animal Resources in the Eneolithic Settlement of Alba Iulia - Lumea Nouă: Archaeozoological Analysis of a Feature Belonging to the Foeni Cultural Group 433
- XENIA POP, Cercetări arheozoologice în așezarea din epoca bronzului târziu de la Conop - *Sit 5* (Jud. Arad)
Archaeozoology Research in the Late Bronze Age Settlement at Conop - Sit 5 (Arad County)..... 455
- GEORGETA EL SUSI, FLORIN CIULAVU, Cercetări arheozoologice în așezarea romană de la Apulum – Colonia Aurelia Apulensis
Archaeozoological Research in the Roman Settlement from Apulum – Colonia Aurelia Apulensis 471

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII

RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

- ANDREEA-BRÂNDUȘA BUNGĂRDEAN, Intervenții de conservare și restaurare asupra unui ancadrament de piatră descoperit la clădirea fostei primării din Turda
Conservation and Restoration Interventions on a Stone Framing Discovered at the Building of the Former Town Hall in Turda 503
- CARMEN CECILIA DRAGOMIR, Salvarea și protejarea patrimoniului cultural mobil provenit din descoperiri întâmplătoare. Studiu de caz: depozitul de bronzuri din comuna Iara, județul Cluj
Saving and Protecting Chance Discoveries of Movable Cultural Heritage. Case Study: the Bronze Deposit from Iara Comune, Cluj County..... 517

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

- MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Tudor Roșu, Florin Bogdan, *Apulum. În universul unei reviste*, Bibliotheca Musei Apulensis XLII, Editura Muzeului Național al Unirii Alba Iulia – Editura Mega, Alba Iulia – Cluj-Napoca, 2023, 214 pagini..... 527
- GEORGE BOUNEGRU, Andrea Popa, *Managementul integrat al patrimoniului cultural mondial în România*, Studiu de caz: frontiera romană din Dacia. Siturile de epocă romană de la Brețcu, Comolău și Boroșneu Mare, Editura Astra Museum, Sibiu, 2023, 279 pagini, 73 figuri..... 537
- CLAUDIU PURDEA, Augustin Lazăr, Sorin Alămoreanu, Marius M. Ciută (ed.), *Combaterea spălării bunurilor culturale pe piața antichităților: rolul expertului judiciar/Fighting the laundering of cultural goods on the antiques market: the role of the judicial expert: in memoriam Barbara Deppert-Lippitz*, Ed. Universul Juridic, București, 2024, 311 pagini..... 539

CRONICA PUBLICAȚIILOR

THE CHRONICLE OF THE PUBLICATIONS

- GEORGE BOUNEGRU, Cronica publicațiilor membrilor Secției Arheologie, apărute în anul 2023..... 545
- SIDONIA PETRONELA OLEA, Cronica publicațiilor membrilor Compartimentelor Restaurare ceramică – metal – textile și Restaurare piatră din cadrul Centrului Național de Conservare – Restaurare Carte Veche Alba Iulia, apărute în anul 2023..... 550

NECROLOG

OBITUARY

RADU OTA, ANCA-DANIELA MATIȘ, ANCA TIMOFAN
Andrei Buta, un destin frânt prea devreme.....551

Lista autorilor.....555

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DE LA ȘAG – SITUL 5 (JUD. TIMIȘ)

Gabriel BĂLAN
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Raluca BURLACU-TIMOFTE
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Oriana SVEDAC
Cercetător independent
Andrei MĂRINCEAN
Complexul Muzeal Arad / Școala Doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură”
Sorin FELEA
Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia

Cuvinte cheie: Epoca Bronzului târziu, a doua epocă a fierului, epoca medievală timpurie, așezări, cimitire

Key words: the Late Bronze Age, the Second Iron Age, the Early Medieval period, settlements, cemeteries

Introducere

Săpăturile arheologice preventive determinate de obiectivul de investiție *Varianta de ocolire Timișoara Sud* (prescurtat VOTS), efectuate între km. 6+350 – km. 6+900, au dezvelit un sit arheologic (**Fig. 1**) în zona de nord a teritoriului administrativ al comunei Șag, din județul Timiș. Cercetările întreprinse în perimetrul afectat de proiect au pus în evidență prezența unor așezări și necropole din epoci diferite: o așezare și o necropolă din epoca bronzului târziu, o locuire sporadică din a doua epocă a fierului (La Tène) și o necropolă din epoca medievală timpurie. În partea de est a sitului, deranjând necropola din epoca bronzului târziu, se remarcă și două șanțuri contemporane, orientate VNV-ESE. În total, au fost identificate și cercetate 1128 de complexe arheologice.

Cadrul fizico-geografic

Situl 5 de pe traseul VOTS se află la 2,8 km nord de satul Șag și la 1 km est de intersecția dintre drumurile E70 și DJ593, aproape de delimitarea administrativă dintre comuna Șag și municipiul Timișoara (**Fig. 1**). Zona investigată se află în sud-vestul Câmpiei Panonice (Câmpia de Vest), altitudinea generală a sitului încadrându-se între 87 și 92 m. La 4,3 km sud de sit se află

cursul actual al râului Timiș, iar canalul Bega curge la 6 km nord de sit. Așezările și necropolele identificate sunt amplasate pe ambele maluri ale unui curs de apă, acum secăt. Trebuie specificat că limitele de nord și sud ale sitului nu au fost surprinse de traseul VOTS. În partea de sud-vest, situl arheologic este traversat de un canal de desecare (**Fig. 2**).

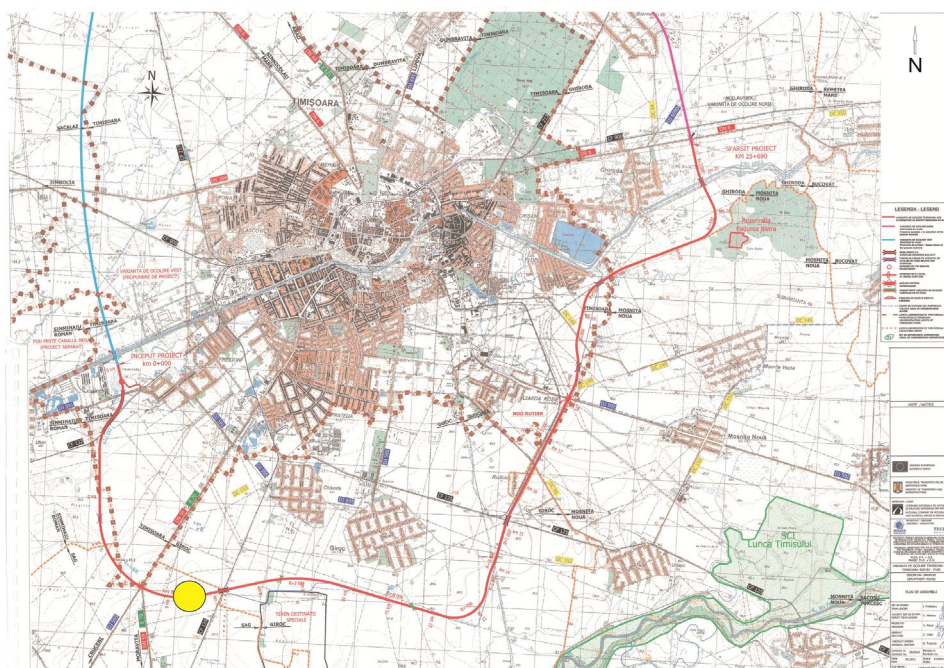

Fig. 1. Poziționarea sitului de la Șag – *Situl 5* (cu galben) pe o hartă pe care este marcat traseul drumului de centură din partea de sud a municipiului Timișoara

Istoricul cercetărilor

Situl 5 din raza localității Șag nu era cunoscut în literatura de specialitate. Acesta a fost identificat de arheologii MNUAI în martie 2019, când au fost efectuate cercetări de teren și secțiuni de sondaj mecanizate. Au fost conturate trei morminte de incinerare și mai multe complexe adâncite atribuite epocii bronzului târziu. Primele cercetări arheologice preventive au început în data de 29 iulie 2019. Săpăturile au fost întrerupte pe 20 decembrie 2019, pentru ca ultimele complexe arheologice să fie cercetate în perioada 20-27 mai 2020. Trebuie menționat că un mormânt descoperit în hotarul localității Șag, fără să se cunoască localizarea exactă, și atribuit culturii Cruceni-Belegiș, a fost publicat

de Alexandru Szentmiklosi¹. În fișa de sit din RAN acest mormânt este atribuit *sitului 5* de la Șag, fără argumente sigure că acesta provine din necropola cercetată de noi. Alte vase ceramice fuseseră descoperite în hotarul satului încă de la finalul secolului XIX și începutul secolului XX². De altfel, lucrările de construcție la VOTS au afectat un alt sit contemporan cu *Situl 5* în care am cercetat o așezare și necropola aferentă din epoca bronzului târziu (Șag – *Situl 7*), localizate tot în hotarul satului Șag, la 2 km vest-nord-vest de *Situl 5*.

Fig. 2. Vedere aeriană cu situl arheologic de la Șag – *Situl 5* (sursa Google Earth)

Rezultatele cercetării

Au fost identificate și cercetate 1128 de complexe arheologice de diferite tipuri: locuințe adâncite, aglomerări de chirpici, gropi de par și șanțuri cu fragmente de chirpici ars provenind de la locuințe de suprafață, aglomerări de materiale în strat, gropi menajere, resturi de vetre, șanțuri înguste, gropi cu caracter special, morminte de incinerare și inhumare. Mare parte din descoperiri sunt complexe cu caracter funerar: 716 sunt morminte de inhumare și incinerare cercetate în cele două necropole, 5 sunt gropi rectangulare cu cărbune, pământ ars și cenușă din cimitirul epocii bronzului târziu, 59 sunt descoperiri de vase ceramice din cimitirul din epoca bronzului târziu, iar 17 sunt gropi fără oase din cimitirul medieval. Alte două schelete umane au fost descoperite în complexe specifice așezărilor. Distribuția complexelor pe epoci este următoarea: 845 sunt atribuite epocii bronzului târziu, 21 sunt caracteristice epocii La Tène, 245 aparțin epocii medievale timpurii, iar trei sunt date în

¹ Szentmiklosi 2004b.

² Szentmiklosi 2004b, p. 81.

epoca contemporană (la care se adaugă două șanțuri care străbat de la sud-est la nord-vest necropola din epoca bronzului târziu, fără siglă de complex). În alte 14 complexe nu au fost descoperite elemente de datare (**Pl. 1**).

Stratigrafia sitului este simplă. Sub stratul arabil, de consistență lutoasă și de culoare brună, având o grosime de 0,25-0,30 m, se află stratul arheologic (gros de 0,10-0,15 m) în care se află numeroase materiale și la baza cărora se conturează complexele arheologice. Acesta are o consistență nisipoasă de culoare brună, doar cu o nuanță ușor mai închisă față de stratul arabil. Stratul steril din punct de vedere arheologic este lutos și de culoare brună-deschisă și galbenă. În necropola din epoca bronzului este prezent sub stratul arabil un strat de culoare brună-deschisă cu materiale deranjate din morminte (fragmente ceramice, fragmente mici din bronz, oase umane calcinate și fragmente de cărbune), care suprapune nivelul mormintelor.

Epoca bronzului târziu

Din cele 1128 de complexe, 845 datează din epoca bronzului târziu. Așezarea din această perioadă se află amplasată pe ambele maluri ale unui fost curs de apă, orientat NE-SV, surprins de noi între km. 6+560 și km. 6+620, complexele cele mai multe fiind la vest de acesta, dovadă că inițial primele gospodării au fost amenajate în această zonă. Cimitirul constând din 554 de complexe, identificat între Km. 6+720 și Km. 6+850, se află doar la est de cursul de apă, care, la începuturile epocii bronzului târziu, a reprezentat un element de delimitare între gospodăriile așezării și necropolă. Ulterior, așezarea s-a dezvoltat și la est de râu, spre cimitir (**Pl. 1**).

Complexele de locuire din epoca bronzului târziu sunt reprezentate mai ales de complexe de tip adâncit (291). Unele dintre acestea (48 de complexe) ar putea fi interpretate ca spații de locuit (așa numitele bordeie din literatura de specialitate), datorită dimensiunilor mai mari (notate de noi în baza de date sub termenul de complex adâncit). Trebuie menționat că nu au fost observate în interiorul lor podele sau instalații de ardere. Totuși, luând în considerare forma și dimensiunile înregistrate, se poate spune că anumite complexe adâncite, precum Cx. 777, Cx. 778, Cx. 724, Cx. 81a, Cx. 172 (**Pl. 3/1**), Cx. 739 (**Pl. 3/2**), Cx. 92, Cx. 241 sau Cx. 804, indică centrul unor gospodării în cadrul așezării. Este posibil ca aceste structuri să reprezinte anexe ale unor construcții de suprafață.

Existența unor construcții din lemn și lut este dovedită de numeroasele fragmente de chirpici ars descoperite în multe dintre complexele cercetate în situl de la Șag. De la baza complexului adâncit Cx. 724 coboară o groapă în care a fost descoperit un schelet uman aflat în poziție chircită (**Fig. 3**). Printre complexele din această categorie se află și unele structuri de formă ovală săpate adânc în stratul steril: Cx. 155, Cx. 738 și Cx. 234. Sunt prezente și numeroase complexe de formă rectangulară, ovală sau neregulată, care ocupă 3-5 mp, de

exemplu: Cx. 12, Cx. 21, Cx. 95 (PI. 2/1), Cx. 92, Cx. 143 (PI. 2/2), Cx. 144, Cx. 205, Cx. 209 și Cx. 217. Un șanț îngust umplut cu chirpici (Cx. 719) (PI. 5/1) seamănă cu o structură de formă rectangulară cercetată în așezarea fortificată de la Cornești³, contemporană cu locuirea de la Șag. Acest șanț putea să delimiteze unul dintre pereții unei locuințe de suprafață, al cărei nivel de călcare nu se mai păstrează.

Fig. 3. Schelet uman în poziție chricită descoperit într-o groapă care coboară de la baza unui complex adâncit din epoca bronzului târziu (Cx. 724)

Gropile reprezintă categoria de complex cu cea mai mare răspândire printre complexele de locuire din epoca bronzului târziu (233). În plan, ele au formă circulară, ovală, rectangulară sau neregulată. În secțiune, gropile prezintă pereți care coboară drept spre bază, se lărgesc sau se îngustează spre partea inferioară. Și dimensiunile acestor gropi diferă. Gropile mai mari prezintă diametre de 1,5-2 m și / sau adâncimi de 1,00-1,50 m. Sunt prezente și gropi care au 0,50-0,60 m diametru și se adâncesc doar 0,20 m. În literatura de specialitate acestea au fost interpretate ca structuri menajere, în care se arunca gunoiul, sau structuri în care erau depozitate produse alimentare sau bunuri.

³ Heeb *et alii* 2017, p. 223, fig. 7-8.

Au fost descoperite și câteva gropi de par (Cx. 78, Cx. 79, Cx. 272, Cx. 277, Cx. 278 și Cx. 279), care, în general, sunt asociate locuințelor de suprafață. În cazul așezării de la Șag, aceste gropi nu apar grupate și nu redau anumite trasee care să sugereze prezența unor locuințe.

În sectorul vestic, în zona cimitirului din epoca medievală timpurie, au fost descoperite la adâncimea de 0,35 m și două vetre exterioare: Cx. 103b (PI. 5/2) și Cx. 220b. O situație interesantă o prezintă complexul notat de noi Cx. 48: lângă o groapă de formă ovală se afla partea inferioară a unui vas transformat în instalație de ardere. O altă vatră a fost amenajată la baza unei gropi poziționate pe malul vestic al cursului de apă (Cx. 788).

Printre complexele cercetate se numără și cele notate de noi ca aglomerări de materiale la baza stratului, care nu au o formă anume: Cx. 147 și Cx. 692.

Fig. 4. Vedere aeriană dinspre est cu necropola din epoca bronzului târziu (Fotografie de Cosmin Tanasă)

O situație aparte în situl de la Șag o reprezintă zona vestică din dreptul Km 6+420- Km 6+470, unde a fost înregistrată o suprafață de mari dimensiuni caracterizată de un strat nisipos, de culoare neagră, cu materiale tipice bronzului târziu. În acest strat au fost amenajate o parte din mormintele din epoca medievală timpurie, situate în partea de vest a cimitirului. Probabil că în epoca

bronzului târziu această zonă aflată în limita de vest a așezării era reprezentată de o mlaștină sau o mică baltă.

Între materialele descoperite în așezare se numără obiecte din bronz (ace – **PI. 13/2, 5**, pandantive, o seceră – **PI. 13/3**, un brici – **PI. 13/1** și un pumnal – **PI. 13/4**), din piatră (frecătoare și râșnițe), os / corn (săpăligă – **PI. 13/8**, vârf de săgeată – **PI. 13/6**, spatulă și o fusaiolă – **PI. 13/7**), din lut ars (fusaiole – **PI. 13/9**, o roată de car miniatural, greutăți, numeroase vase întregibile sau cu profil întreg).

Necropola din bronzul târziu⁴, ce ocupă o zonă aflată între Km 6+725 și 6+750 pe traseul VOTS, constă din 554 de complexe arheologice, din care 490 sunt morminte, 59 sunt descoperiri de fragmente ceramice sau de vase care ar putea proveni de la morminte deranjate, și cinci gropi în care au fost descoperite resturi de cenușă și cărbuni la bază. Două morminte se află la vest de necropolă, în dreptul Km. 6+700 (Cx. 693 și Cx. 694), unde sunt prezente și amenajări specifice unei locuiri, fiind în exteriorul grupului vestic al mormintelor. Alte două morminte (Cx. 236 și Cx. 757) au fost descoperite pe malul estic al cursului de apă, izolate de restul necropolei, în dreptul Km. 6+620 (**PI. 1**).

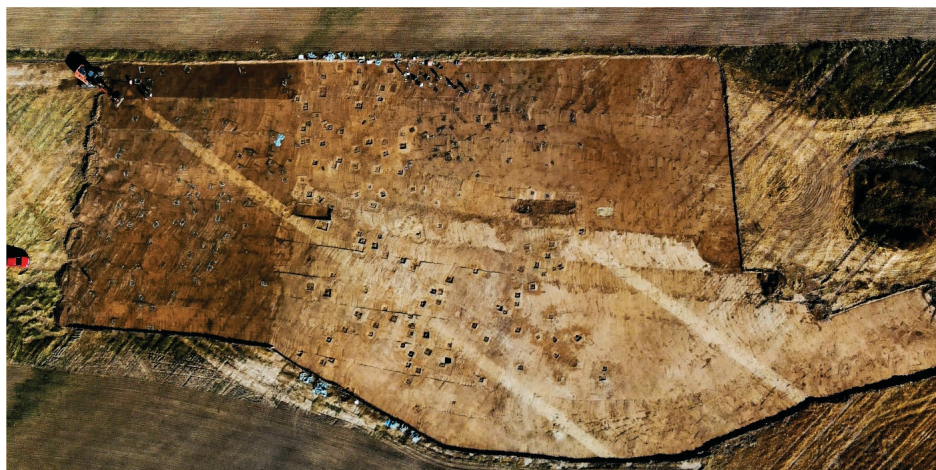

Fig. 5. Vedere aeriană cu necropola din epoca bronzului târziu (sectorul estic)
(Fotografie de Cosmin Tanasă)

În această necropolă se conturează două grupări mari de morminte care se intersectează, în grupul vestic, care are o formă circulară în plan, densitatea mormintelor fiind mai mare. Și gruparea vestică pare să fie de formă circulară într-o primă etapă, pentru ca apoi alte morminte să fie amenajate spre zona

⁴ Bălan, Burlacu-Timofte 2024.

sudică. Necropola se dezvoltă dinspre așezare, care se află spre vest și nord-vest, cele mai timpurii morminte fiind grupate cu precădere în gruparea vestică. Este posibil ca cele două morminte descoperite în apropierea cursului de apă să fi fost amenajate în apropierea căii de acces dinspre așezare către cimitir, în prima fază.

Fig. 6. Mormântul de incinerare Cx. 926 din epoca bronzului târziu

Toate mormintele din necropolă sunt plane, fără amenajări exterioare sau interioare. În majoritatea cazurilor, groapa sepulcrală nu a fost observată, stratul de umplere fiind asemănător cu stratul steril din punct de vedere arheologic. Totuși, au fost cercetate mai multe morminte cu gropi de formă circulară sau ovală: Cx. 433, Cx. 519a, Cx. 520, Cx. 691 (**Fig. 4**), Cx. 655, Cx. 926, Cx. 975, Cx. 566, Cx. 901, Cx. 577 și Cx. 768. În unele gropi, în stratul de umplere au fost descoperite numeroase fragmente de chirpici ars. O groapă de mici dimensiuni a fost săpată pentru depozitarea oaselor calcinate umane în cazul mormântului Cx. 361 (**Pl. 10/1**). Cu excepția unui singur mormânt (Cx. 764), toate mormintele sunt de incinerare. Scheletul aflat în poziție chircită, orientat cu capul spre est, a fost descoperit în zona centrală a grupului vestic de morminte, într-o groapă de formă circulară, la adâncimea de 0,90 m. În necropolă au fost cercetate și cinci gropi de formă rectangulară sau circulară care conțineau resturi de cărbune și cenușă, cu urme de ardere secundară de culoare roșie la bază și pe pereți: Cx. 586, Cx. 600 (**Pl. 12/3**), Cx. 663, Cx. 766b și Cx. 1129. Pe întreaga suprafață a cimitirului au fost identificate alte 59 de descoperiri de vase ceramice care ar putea reprezenta resturi de morminte

deranjate. În interiorul și în apropierea acestor vase nu au fost descoperite oase calcinate umane. Aceste complexe ar putea fi interpretate și ca urme ale unor activități ce țin de anumite ceremonii care au loc în timpul înmormântării sau după înmormântare.

Fig. 7. Mormântul de incinerare Cx. 983 din epoca bronzului târziu

Fig. 8. Ceașcă descoperită peste oasele calcinate în interiorul urnei din mormântul de incinerare Cx. 967 din epoca bronzului târziu

În majoritatea cazurilor, se practică depunerea oaselor calcinate în vase ceramice. Excepția o reprezintă complexe Cx. 319, Cx. 344, Cx. 361, Cx. 514, Cx. 622 și Cx. 691, care dispun de oase calcinate descoperite în sol. Practica depunerii oaselor calcinate în groapă simplă este sigură doar în situația mormântului Cx. 361, în care au fost descoperite numeroase oase calcinate într-o groapă de formă circulară (**Pl. 7/4**). În cazul celorlalte, este posibil ca oasele identificate în stratul cu materiale arheologice din necropolă să reprezinte resturi de morminte deranjate.

Pentru depozitarea oaselor calcinate au fost utilizate oale de mari dimensiuni (amfore sau vase bitronconice), oale mici, castroane, străchini și cești. Unele urne erau acoperite cu vase ceramice așezate cu gura în jos sau în sus, având rol de capac (**Pl. 4/2, 5**). Vasele utilizate pentru acoperirea urnelor sunt reprezentate de străchini, cești, castroane și, mai rar, oale. Uneori, urna este acoperită doar de o bază de vas ceramic. În mormântul Cx. 983, o oală a fost așezată cu gura în jos, acoperind întreaga urnă. O situație interesantă o prezintă mormintele duble în care au fost descoperite două urne funerare: Cx. 323, Cx. 324, Cx. 403, Cx. 433, Cx. 528, Cx. 647 (**Pl. 7/3**), Cx. 688, Cx. 1044 și Cx. 1099.

Inventarul funerar constă din vase ceramice, fusaiole din lut ars (**Pl. 21/2-3**), un ciocan din piatră (**Pl. 21/1**), obiecte de bronz (**Pl. 21/4-10**) și mărgelile din sticlă. Vasele adiacente au fost descoperite lângă urnă, în interiorul urnei, dar și depuse în alte vase adiacente sau în vasul capac. Ca vase adiacente au fost depuse în morminte străchini, cești, vase borcan, vase sac și vase duble. Există și excepții, în anumite morminte fiind descoperite doar urna cu oasele calcinate: Cx. 444, Cx. 331, Cx. 326, Cx. 398, Cx. 417, Cx. 519b (**Pl. 6/1**), Cx. 527 (**Pl. 6/2**) etc. Standardul funerar pare să fie reprezentat de unul până la trei vase adiacente care însoțesc urna și capacul (de exemplu Cx. 351, 413, 673, 400, 684, 688 și 691). În necropolă sunt prezente și morminte în care au fost depuse mai multe vase: în Cx. 655 erau 11 vase adiacente alături de urnă, opt vase în Cx. 495, și șase vase în Cx. 512. Fusaiolele apar în morminte alături de urnă, la nivelul diametrului maxim (Cx. 511, 410, 1041 și 1049) sau imediat sub gură, în dreptul gâtului urnei (Cx. 367 – **Pl. 9/3**), în interiorul urnei, peste oasele calcinate (Cx. 465, 432 și 1110), sau în vase adiacente așezate lângă urnă (Cx. 390, 419 și 613). În interiorul urnelor, printre oasele calcinate, am descoperit podoabe (Cx. 332 – **Pl. 9/1**, 325, 372, 427, 537, 580, 655, 672, 682, 791, 1043, 1110), arme (Cx. 655, Cx. 508 și Cx. 670) și unelte (Cx. 566) confecționate din bronz, un ciocan din piatră (Cx. 623) și mărgelile din sticlă (Cx. 16). Într-un singur caz, piesa de bronz a fost depusă lângă urnă (Cx. 989).

Necropola de la Șag – *Situl 5*, prin elementele de rit și ritual funerar, poate fi încadrată în perioada *câmpurilor de urne* din Banat din a doua jumătate a mileniului II a.Chr. Aceste *câmpuri de urne*, care de fapt reprezintă cimitirele

aferente unor așezări umane, au fost atribuite culturii Cruceni-Belegiș (sau doar Belegiș) și grupurilor culturale considerate a fi specifice perioadei de tranziție către prima epocă a fierului Bobda II – Susani, Ticvaniul Mare – Karaburma III și Moldova Nouă - Liborajdea⁵. O listă cu descoperirile funerare din aria culturii Cruceni-Belegiș a fost concepută de I. Motzoi-Chicideanu, care include situri din Serbia și România⁶. Informații despre standardul funerar din bronzul târziu din Banat apar și în articolele publicate de F. Medeleț⁷ și A. Szentmiklosi⁸. Lista descoperirilor funerare din bronzul târziu din Banat poate fi completată cu recente necropole cercetate de la Șag – *Situl 7*⁹, Moșnița Veche – *Dealul Sălaș/Obiectivul 16*¹⁰, Arad – *Situl B0_3*¹¹, Pecica – *Situl 14*¹² și Pecica – *Situl 15*¹³.

Fig. 9. Pumnal din bronz descoperit peste oasele calcinate în interiorul urnei în mormântul de incinerare Cx. 760 din epoca bronzului târziu

⁵ Gumă 1993, p. 168-180; Gumă 1995, p. 103-110.

⁶ Motzoi-Chicideanu 2011, p. 614.

⁷ Medeleț 1995.

⁸ Szentmiklosi 2003.

⁹ Cercetări arheologice preventive efectuate în 2019-2020 de un colectiv alcătuit din G. Bălan, R. Burlacu-Timofte și C. Fântâneau.

¹⁰ Săpături arheologice preventive inedite efectuate în două campanii arheologice: 49 de morminte săpate în 2020 de către R. Gindele; 65 de morminte săpate în 2022 de către G. Bălan.

¹¹ Ignat, Sava 2019, p. 8.

¹² Ignat, Sava 2019, p. 7-8.

¹³ Ignat, Sava 2019, p. 8.

Fig. 10. Diferite tipuri de ceașcă descoperite în mormintele din necropola din epoca bronzului târziu de la Șag – *Situl 5*: 1. Cx. 580; 2. Cx. 554; 3. Cx. 567; 4. Cx. 528; 5. Cx. 435; 6. Cx. 510

Necropola din epoca bronzului târziu de la Șag prezintă trei faze de evoluție, care pot fi sincronizate cu etapele cronologice Bronz târziu I-III. Mult mai dificilă este identificarea celor trei faze între complexe de locuire până la o prelucrare integrală a materialului arheologic. Elemente specifice fazelor timpurii și târzii au fost observate în cazul mai multor complexe din așezare. În prima fază întâlnim forme precum oala, strachina, castronul și ceașca, ornamentele fiind realizate în tehnica pseudo-șnurului, inciziei și canelurii, completate de impresiuni și ornamente plastice. Se remarcă oala cu corp zvelt, gât înalt, buza evazată și proeminențe duble în partea superioară a corpului (Pl. 14/4; 16/6) și oala cu corp bombat și gât înalt cu buza trasă drept (Pl. 14/5) sau evazată (Pl. 14/8; 16/8). În morminte apar străchini cu picior gol pe interior, corp tronconic sau bombat și cu buza lobată (Pl. 14/1; 15/6; 16/3) și cele cu baza dreaptă, corp tronconic și buza cu lobi mai puțin pronunțați (Pl. 14/11). Se individualizează castroane cu baza dreaptă, corp tronconic și gura lobată (Pl. 14/3), castroane cu corp bombat, picior inelar și gura cu lobi mai puțin pronunțați (Pl. 14/6) și castroane cu baza dreaptă și corp tronconic, uneori unul

dintre lobi fiind terminat într-o protomă dublă care redă forma unor coarne (PI. 15/7; 16/7).

Ceștile prezintă forme diferite: ceașcă cu baza dreaptă sau picior inelar, corp globular, diametrul maxim fiind marcat de proeminențe pline (trei sau patru), gât scurt și buza trasă spre exterior, cu o toartă ușor supraînălțată (PI. 14/2, 7, 10; 15/4, 8-9; 16/1-2, 4-5, 10). Unele cești prezintă o terminație în partea superioară a toartei, de forma unor proeminențe triunghiulare (PI. 15/4, 8-9; 16/2) sau în forma unor coarne (PI. 14/2). În morminte sunt prezente și cești fără toartă: cu picior inelar, corp tronconic sau globular, diametrul maxim marcat de proeminențe pline și gura lobată (PI. 15/2, 5), cu picior inelar, corp globular și gura dreaptă (PI. 15/3; 16/9). Vasele duble sunt documentate în mormintele timpurii ale cimitirului de la Șag și sunt în fapt o asociere de două cești cu picior inelar, corp globular marcat pe diametrul maxim de proeminențe pline și gura ușor înclinată spre exterior, lipite între ele la nivelul diametrului maxim și printr-o toartă comună ușor supraînălțată (PI. 15/10; 16/11).

Ornamentele constau din motive realizate prin combinarea unor tehnici diferite. *Tehnica pseudo-șnurului* este documentată doar pe oalele utilizate pentru depozitarea oaselor calcinate în cazul necropolei de la Șag. Acestea sunt dispuse orizontal redând linii paralele pe gâtul oalelor, în combinație cu șiruri de alveole orizontale sau cu un brâu tot orizontal și în șiruri verticale paralele în partea superioară a corpului oalelor (PI. 15/1; 16/6, 8). *Ornamentele incizate* decorează oalele utilizate ca urne, străchini, castroane, cești și vase duble. Uneori, vasele ceramice prezintă un decor foarte bogat, acoperind piciorul, corpul și gâtul acestora, uneori fiind ornamentate și protomele din partea superioară a toartelor. Pe unele vase, inciziile sunt utilizate împreună cu ornamente canelate (PI. 14/4, 8; 15/10; 16/3, 5, 11). Des întâlnit este motivul șirului din linii curbate în formă de arcadă realizat pe gâtul vaselor. Acestea pot fi alcătuite din câte două arcade (PI. 14/4, 6, 8, 10-11; 15/3, 8-9, 10; 16/1, 4-5; 11/10-11) sau chiar trei arcade incizate (PI. 14/1-2; 15/2; 16/3). Pe anumite vase, apar pe gât câte două registre alcătuite din arcade incizate, despărțite de linii orizontale incizate (PI. 14/8; 15/10; 16/5). În alte cazuri, șirul de arcade este însoțit doar de câteva linii incizate orizontale paralele, uneori delimitând și un șir de impresiuni (PI. 14/2, 6, 10; 15/4, 8-9; 16/1) sau de un șir de V-uri incizate cu vârful în sus (PI. 16/4). Pe corpul vaselor, des întâlnit este ornamentul realizat din mai multe fascicule de linii incizate paralele verticale, care, uneori, coboară până spre bază (PI. 14/2, 6; 15/3-4, 8-9; 16/1-2, 9). Pe unele străchini, aceste fascicule sunt ușor oblice (PI. 14/1, 11). Cu o apariție mai rară, sunt documentate următoarele motive incizate pe corpul vaselor: X-uri din linii duble plasate deasupra unor proeminențe (PI. 15/8; 16/3), ghirlandă largă din linii incizate (PI. 15/2; 16/1), incizii oblice dispuse radial deasupra unor proeminențe (PI. 15/9), hașură din mai multe linii incizate deasupra unor proeminențe (PI. 14/2), șir de

V-uri duble cu vârful în sus (PI. 14/10). Unele vase prezintă pe exteriorul piciorului linii incizate orizontale (PI. 14/2, 6; 15/2). *Ornamentele canelate* sunt mult mai rare față de cele incizate. Sunt realizate doar pe corpul vaselor, în partea superioară, și constau din linii verticale paralele, despărțite de proeminențe pline (PI. 15/5-6, 10; 16/3, 5, 11). Pe oalele folosite ca urne, care au arcade incizate decorate pe gât, apar fascicule de câte trei linii canelate verticale, asemănătoare cu motivele incizate (PI. 14/4, 8). *Impresiunile* sunt folosite la ornamentarea unei cești: două șiruri orizontale sunt dispuse pe gât și alte șiruri verticale sunt amplasate pe corp (PI. 16/2). Alte impresiuni apar încadrate de linii incizate orizontale (PI. 14/10; 16/1). Alte două șiruri de impresiuni apar pe gâtul unei cești ce încadrează un brâu orizontal, întrerupte de o proeminență circulară înconjurată de impresiuni realizate în aceeași manieră (PI. 15/9). Pe o strachină lobată, un șir de arcade realizate din impresiuni este plasat deasupra șirului de arcade incizate (PI. 16/3). Pe o oală utilizată ca urnă, un șir orizontal de impresiuni apare peste ultimul rând de ornamente realizate în tehnica pseudo-șnurului (PI. 16/6). *Decorul plastic* constă din brăuri și proeminențe de formă circulară. Brăurile sunt plasate orizontal pe gâtul vaselor, uneori fiind și crestate, alteori intercalate de proeminențe (PI. 14/10; 15/5, 9; 16/11). Alte brăuri scurte, crestate, apar pe corpul unor cești, fiind dispuse vertical (PI. 15/9; 16/1). Proeminențele sunt plasate pe corpul ceștilor în partea de maximă extensie, fiind dispuse simetric câte trei sau patru pe vas (PI. 14/2, 10; 15/2-3, 5, 8-10; 16/2, 4-5, 9-11). Pe străchini și castroane, proeminențele sunt plasate pe umărul vasului, câte trei sau patru (PI. 14/1, 3, 11; 15/6; 16/3, 7). Pe o strachină, patru proeminențe apar și pe piciorul vasului (PI. 16/3). Proeminențele sunt prezente și pe corpul oalelor astfel: câte patru proeminențe intercalate de alte patru toarte amplasate pe diametrul maxim și alte patru proeminențe pe umăr (PI. 15/1); pe alte oale, pe diametrul maxim alternează simetric două proeminențe cu două toarte (PI. 14/4, 8; 16/6, 8), iar pe umăr sunt plasate alte patru proeminențe (PI. 14/4; 16/6-8). Într-un fel, dispunerea acestor proeminențe pe umărul și diametrul maxim amintesc de oalele din următoarea fază ornamentate cu proeminențe duble.

Poate fi observat la nivelul ceramicii acestei prime faze utilizarea de către meșterii olari a elementelor preluate din fondul local anterior, din bronzul mijlociu, precum tehnica inciziei și canelurii, prin care sunt redată motive ca șirurile de arcade, X – uri, șiruri de linii verticale grupate câte două-trei sau neîntrerupte, precum și a elementelor noi reprezentate de tehnica pseudo-șnurului prin care se redau motive alcătuite din linii paralele orizontale pe gât, linii verticale sau ușor oblice pe corpul vaselor, uneori terminate în spirală.

Fig. 11. Vas dublu descoperit în mormântul de incinerare Cx. 433

În cadrul necropolei de la Șag, au putut fi identificate 85 de morminte care ar putea aparține acestei faze. Trebuie să menționăm că o mică parte din vasele descoperite în aceste morminte au fost deja restaurate, atribuirea lor fiind stabilită pe baza observațiilor din teren și a documentației fotografice. Mormintele timpurii se concentrează mai ales în gruparea vestică de morminte, mai apropiată de așezare. Inclusiv mormintele izolate prezintă aceleași elemente timpurii. În gruparea estică, câteva morminte atribuite de noi etapei I se concentrează doar în partea de nord-vest, mai apropiată de prima grupare de morminte. Analogiile pentru faza I de la Șag se regăsesc în siturile de la Cruceni (faza I)¹⁴, Livezile/Tolvădia¹⁵, Giroc – *Mescal*¹⁶, Belgrad – Karaburma (fazele I și II)¹⁷, Cornești (faza timpurie)¹⁸, Belegiș (faza I)¹⁹, Voiteni²⁰, Șagu – *Sit A1-I* (faza timpurie)²¹, Satu-Mare – *Weingarten*²², Zimandu Nou – *Fostul IAS*

¹⁴ Radu 1973, p. 506.

¹⁵ Gogăltan 1998.

¹⁶ Gogăltan, Stavilă 2020.

¹⁷ Todorović 1977, p. 143-146.

¹⁸ Teinz *et alii* 2023.

¹⁹ Trbuhović 1960, p. 177-179.

²⁰ Gumă 1993, p. 151, pl. X/1; Szentmiklosi 1998.

²¹ Sava *et alii* 2011, p. 90-99; Sava, Ignat 2016, p. 187-188; Sava 2020, p. 265.

²² Sava, Ignat 2016, p. 190.

*Scânteia*²³, Pecica – *Sit 14*²⁴ și Felnac - *Complexul zootehnic*²⁵. Aceste situri au fost atribuite Bronzului târziu I, etapă cronologică care urmează imediat după bronzul mijlociu, când majoritatea așezărilor de tip *tell* sunt părăsite în regiunea Banatului, datată între 1600-1400 BC²⁶.

Fig. 12. Fragmente ceramice descoperite în așezarea din epoca bronzului târziu în groapa Cx. 15

A doua fază este caracterizată de o ceramică în care ornamentele definitorii sunt reprezentate de caneluri. Unele oale identificate în morminte atribuite de noi acestei faze prezintă caracteristici care sunt originare din faza anterioară: oale cu corp zvelt, gât înalt, buza evazată și proeminențe duble în partea superioară a corpului (Pl. 18/6) și oale cu corp bombat și buza înclinată spre exterior (Pl. 17/6, 12). Acum apare și așa numitul vas bitronconic, în fapt tot o oală cu corp zvelt și mai bombat în partea superioară (Pl. 17/1). Se remarcă o singură formă de strachină, cu baza dreaptă, corp tronconic și buza invazată (Pl. 17/2, 5, 8-9; 18/4). Această formă apare la nivelul acestei faze ce continuă și în ultima etapă a cimitirului. Vasul-sac este o altă formă de vas, care are baza dreaptă, corpul zvelt, alungit, și buza trasă drept. În general, este lucrat dintr-o pastă semi-fină sau grosolană (Pl. 18/7). Lucrat din același tip de pastă, se află vasul borcan, fiind o variantă mai scundă și mai lată a vasului sac (Pl. 17/3, 11; 18/2). Ceștile prezintă două forme noi: ceașca joasă, cu baza dreaptă, corp bitronconic, toartă supraînălțată și buza trasă spre exterior și ceașca cu corp sferic, baza dreaptă, toartă supraînălțată și buza trasă spre exterior. O formă din prima fază pare să fie utilizată acum: ceașca cu picior inelar, corp sferic și, probabil, buza înclinată spre exterior. Această formă este ornamentată atât cu

²³ Sava, Ignat 2016, p. 190-191.

²⁴ Sava, Ignat 2016, p. 185-186; Ignat, Sava 2019, p. 7; Sava 2020, p. 263.

²⁵ Sava, Ignat 2016, p. 183; Ignat, Sava 2019, p. 7.

²⁶ Sava, Ignat 2016, p. 191-192; Gogăltan 2021, p. 406.

incizii (**Pl. 18/5**), specifice fazei întâi, dar și cu decor canelat (**Pl. 17/10**), mai apropiate de faza a doua.

Ornamentele specifice acestei faze sunt canelurile care decorează partea superioară a corpului oalelor, fiind dispuse vertical, uneori întrerupte de spații goale, în zona în care sunt amplasate proeminențele duble (**Pl. 17/1; 6, 12; 18/6**). Ornamente canelate verticale apar și pe diametrul maxim al ceștilor (**Pl. 17/10**). Pe ceștile joase aceste caneluri sunt dispuse ușor oblic (**Pl. 17/4, 7**). Acum apar și canelurile orizontale dispuse pe gâtul oalelor (**Pl. 17/12; 18/6**). Un alt element de noutate sunt canelurile semicirculare care sunt plasate în jurul proeminențelor din partea superioară a corpului vaselor (**Pl. 17/6, 12**).

Am putut identifica 83 de morminte în care apar vase ceramice caracterizate de elementele descrise mai sus. Aceste morminte se concentrează în mod egal în cele două mari grupări de morminte. Ceramica de acest tip apare în situri specifice etapei Cruceni-Belegiș II, precum cele cercetate la Belgrad – Karaburma (fazele I-II)²⁷, Cruceni (faza II)²⁸, Belegiș (faza II)²⁹, Bobda (faza I)³⁰, Igrici³¹, Polgár³², Tiszapüspöki³³, Budžak-Livade³⁴, Susani – *Grămurada de la Jupani*³⁵. În această perioadă sunt datate și marile fortificații de la Cornești și Sântana³⁶. Faza Cruceni-Belegiș II este atribuită Bronzului târziu II, perioadă datată între 1400/1350-1200/1150 a.Chr.³⁷

În ultima fază a necropolei, toate formele din faza anterioară sunt prezente în morminte. În cazul ceștilor apare tipul cu toartă supraînălțată și corp tronconic, cu buza trasă drept (**Pl. 20/9**) și tipul cu corp zvelt, toartă supraînălțată și buza evazată (**Pl. 20/13**). Și în cazul oalelor apare o variantă de oală de dimensiuni mai mari, cu gât lat (**Pl. 19/1; 20/7**). Partea de noutate este reprezentată de modul în care sunt ornamentate vasele ceramice în această fază. În partea superioară a corpului vaselor apar canelurile oblice care pot fi în combinație cu proeminențele duble, care, uneori sunt mai pronunțate și ornamentate (**Pl. 19/1, 7; 20/1**). Elementul definitoriu este reprezentat de motivul ghirlandei, realizat din mai multe caneluri grupate, care apare pe gâtul oalelor (**Pl. 19/1, 7; 20/1, 7**), pe corpul și gâtul ceștilor (**Pl. 19/2-3, 6; 20/6, 8-10**) și pe interiorul unor străchini, în acest ultim caz dând senzația de decor în formă

²⁷ Todorović 1977, p. 143-146.

²⁸ Radu 1973, p. 506; Gumă 1993, p. 154.

²⁹ Trbuhović 1960, p. 179-180.

³⁰ Gumă 1993, p. 155.

³¹ Szabó, Vácz 2023, fig. 3/1.

³² Szabó, Vácz 2023, p. 186, fig. 2.

³³ Szabó, Vácz 2023, p. 186, fig. 3/2.

³⁴ Molloy *et alii* 2023, p. 134-138.

³⁵ Diaconescu *et alii* 2018.

³⁶ Gogâltan 2021, p. 409.

³⁷ Gogâltan 2021, p. 409-411.

de stea. Pe unele vase, alături de ghirlande, apar și cercuri concentrice realizate tot din caneluri (Pl. 19/1; 20/8). Din faza anterioară sunt preluate canelurile și impresiunile semicirculare din jurul proeminențelor (Pl. 19/1-2, 7; 20/1), canelurile verticale din partea superioară a corpului vaselor (Pl. 19/2; 20/12), canelurile orizontale de pe gâtul vaselor, care acum apar și pe cești (Pl. 19/1-2, 7; 20/1, 7-10). În această fază, apare tehnica de ardere a ceramicii bicrome, neagră la exterior și roșie/cărămizie la interior. În general, aspectul vaselor este mai îngrijit, cu suprafața lustruită și de culoare neagră.

Aceste elemente târzii au fost observate în cazul a 66 de morminte concentrate mai ales în gruparea estică de morminte. În gruparea mai apropiată de așezare, elementele târzii sunt prezente doar în câteva morminte amplasate în limitele de sud și est. Situri cu ceramică asemănătoare au fost cercetate la Susani – *Grămurada lui Ticu*³⁸, Bobda (faza II)³⁹, Moldova Veche⁴⁰ și Timișoara – *Fratelia*⁴¹. Aceste situri au fost atribuite unui orizont cronologic ulterior fazei Cruceni – Belegiș II, fiind repartizate unor grupuri culturale separate: Susani – Bobda II, Ticvaniul Mare – Karaburma III și Moldova Nouă – Liborajdea⁴². În ultima perioadă a fost utilizată și denumirea de fază Cruceni - Belegiș III⁴³. Importante pentru plasarea cronologică sunt și oalele ornamentate cu ghirlande pe gât în care au fost depuse trei depozite de bronz: Cornuțel (de tip Uriu-Domănești), Pecica II și Fizeș (ambele de tip Cincu-Suseni)⁴⁴. Și de la Sântana⁴⁵, Șagu - *Sit AI-I* (faza II)⁴⁶ și Gradiște-Iđoš⁴⁷ au fost publicate materiale ceramice ornamentate cu ghirlande canelate. Datele absolute din aceste așezări se încadrează între secolele XV-XIII a.Chr.⁴⁸ Astfel de elemente ornamentale apar și în orizonturile cronologice pre- și proto-Gáva din Ungaria, datate în secolele XIV-XII a.Chr.⁴⁹ Ceramica bicromă, neagră la exterior și roșie / cărămizie la interior, prezentă în necropla de la Șag – *Situl 5*, este menționată în situri din bronzul târziu începând cu secolul XIII a.Chr. în nord-vestul României⁵⁰. Considerăm că cea de a treia fază de la Șag – *Situl 5* poate fi plasată la finalul etapei Bronz târziu II și în prima parte a Bronzului târziu III, această ultimă

³⁸ Stratan, Vulpe 1977; Gumă 1993, p. 168-170.

³⁹ Gumă 1993, p. 171-173; Gumă 1995, p. 105.

⁴⁰ Gumă 1993, p. 173-177.

⁴¹ Gumă 1993, p. 155.

⁴² Gumă 1993, p. 168-179; Gumă 1995, p. 104-106.

⁴³ Szentmiklosi 2006, p. 233-234.

⁴⁴ Gumă 1995, p. 102-104.

⁴⁵ Gogăltan, Sava 2010, fig. 12.

⁴⁶ Sava 2019, pl. 12-13; 18-19.

⁴⁷ Molloy *et alii* 2023, p. 134-136, fig. 7, 10.

⁴⁸ Molloy *et alii* 2023, p. 134-136; Sava 2019, p. 111-115; Gogăltan 2019, p. 409.

⁴⁹ Szábo, Váczi 2023, p. 186-195, fig. 4/1, 11, 15; 5/2; 6/19; 8/2, 7.

⁵⁰ Bejinariu 2023.

etapă fiind datată între 1200/1150-1050 a.Chr.⁵¹ Începuturile fazei finale din necropolă ar putea fi stabilite în secolul XIII a.Chr., iar finalul cândva în secolul XI a.Chr., probabil determinat de apariția siturilor cu materiale specifice culturii Gáva în Banat⁵².

A doua epocă a fierului

Așezarea din a doua epocă a fierului (La Tène) constă din 21 de complexe arheologice distribuite de o parte și de alta a cursului de apă. Tipul de complex reprezentativ este locuința adâncită (13 complexe), de formă rectangulară: Cx. 20, Cx. 52, Cx. 97, Cx. 235 (Pl. 23/3), Cx. 237 (Pl. 22/1), Cx. 240, Cx. 260, Cx. 696 (Pl. 23/1), Cx. 697 (Pl. 22/2), Cx. 707 (Pl. 23/2), Cx. 709 și Cx. 742. Unele locuințe erau dotate cu câte un cuptor amenajat prin cruțarea lutului, pe una din laturile locuinței: Cx. 20 și Cx. 696. La baza unor locuințe au fost observate gropi de pari. În locuința Cx. 237 a fost descoperit un schelet uman în poziția decubit dorsal. O apariție singulară sunt patru gropi de par, cu o groapă alături (Cx. 712). Au fost descoperite și câteva gropi de formă circulară sau alungită: Cx. 710, Cx. 11, Cx. 40 și Cx. 216. Două complexe de formă alungită, asemănătoare unor șanțuri (Cx. 199 și Cx. 746), sunt atribuite vârstei a doua a fierului. În complexe au fost descoperite rare materiale ceramice, oase de animale și fragmente de chirpici ars.

Fig. 13. Obiecte din bronz din a doua epocă a fierului: 1. Fibulă cu picior întors; 2. Ac de cusut

Alături de fragmentele ceramice ce provin de la vase lucrate la roată și la mână, se remarcă în complexe din a doua epocă a fierului și rare piese confecționate din bronz, fier, piatră și corn. O fibulă din fier fragmentară se afla în stratul de umplere din locuința Cx. 742. În locuința Cx. 20 a fost descoperit un ac de cusut din bronz, cu urechiușă de prindere (Fig. 13/2). O verigă din bronz

⁵¹ Gogâltan 2021, p. 411-414.

⁵² Szentmiklosi 2006, p. 233-234; Sava, Ursuțiu 2021.

provine din locuința Cx. 707. O lamă de cuțit din fier a fost descoperită în locuința Cx. 237. Din lut ars au fost confecționate fusaiole (Cx. 696) și o figurină zoomorfă (Cx. 742). Un vârf de suliță a fost realizat dintr-un corn de animal (Cx. 235). Se remarcă și o fibulă cu picior întors descoperită în strat, în timpul lucrărilor de decopertare mecanizată (**Fig. 13/1**). Fibula din bronz cu picior întors asigură o datare a locuirii din a doua epocă a fierului de la Șag în orizontul cronologic 4 din Bazinul Carpatic, care corespunde etapei La Tène B2a din Europa Centrală⁵³.

Fig. 14. Vedere aeriană dinspre sud cu necropola din epoca medievală timpurie de la Șag – *Situl 5* (Fotografie de Cosmin Tanasă)

Epoca medievală timpurie

Necropola medievală se află între Km 6+450 și Km 6+505, la vest de cursul de apă secat, în zona cea mai înaltă. Limitele de sud și de nord ale necropolei nu au fost surprinse de cercetările arheologice din anii 2019-2020. Ocupă o suprafață de 2220 mp pe traseul VOTS. În cimitirul medieval timpuriu au fost cercetate 245 de complexe, dintre care doar în 228 au fost descoperite oase umane. Deși la conturare aveau o formă asemănătoare unor morminte, prezentând același tip de umplutură, un număr de 17 gropi nu conțineau oase umane sau alte materiale arheologice.

Forma gropilor sepulcrale este ovală sau rectangulară cu colțurile rotunjite. Orientarea generală a gropilor este V-E, în care pot fi observate

⁵³ Rustoiu, Ursuțiu 2013, p. 325-326.

oscilațiile VNV-ESE și NV-SE. Solul din umplutura gropilor este un amestec de pământ brun cu nisip galben, în majoritatea cazurilor. Nu au fost observate amenajări speciale în interiorul sau exteriorul gropilor. Multe dintre morminte au fost răscolite, oasele scheletelor fiind ușor deranjate din poziția anatomică sau aruncate unele peste altele în groapă. În șase dintre aceste morminte am descoperit 11 piese din aur: patru cercei cu capetele desfăcute și secțiune rotundă în Cx. 41 și Cx. 1090 și șapte inele de buclă cu capătul terminat în S în Cx. 64, Cx. 191, Cx. 865 și Cx. 1077. Posibil ca și gropile din cimitir, în care nu au fost descoperite oase, să aparțină unor morminte răscolite.

Fig. 15. Vedere aeriană cu o parte din mormintele cercetate în necropola medievală timpurie de la Șag – *Situl 5* (Fotografie de Cosmin Tanasă)

Scheletele au fost descoperite la diferite adâncimi: (1) se remarcă morminte în care scheletele apar la adâncimi cuprinse între 0,32-0,44 m; multe dintre aceste schelete aparțin probabil unor indivizi de vârstă Infans; (2) morminte în care scheletele se află la adâncimi cuprinse între 0,47 și 0,70 m; (3) alte schelete au fost descoperite la adâncimi aflate între 0,72 și 1,00 m; (4) mai rare sunt mormintele cu gropi adânci, de peste 1 m, cea mai adâncă groapă fiind de 1,40 m.

Scheletele erau poziționate în gropi în decubit dorsal cu craniul aflat în partea de vest a gropii. Doar în cazul mormintelor cu schelete nederanjate putem discuta, cu certitudine, de poziția brațelor. Sunt documentate următoarele poziții: cu brațele întinse pe lângă corp (Cx. 159, Cx. 180, Cx. 189, Cx. 196, Cx. 225, Cx. 860); cu brațul drept flexat la 90 de grade și brațul stâng flexat la 45 de

grade (Cx. 154 – **PI. 24/3**); cu brațul drept flexat la 90 de grade și brațul stâng flexat spre piept (Cx. 157); cu brațul stâng întins și brațul drept flexat la 45 de grade (Cx. 130 – **PI. 28/2**, Cx. 126B, Cx. 219, Cx. 931, Cx. 1063); cu brațul drept întins și brațul stâng flexat (Cx. 939 – **PI. 29/1**, Cx. 224); cu ambele brațe flexate la 20-45 de grade, cu mâinile pe pelvis (Cx. 102 – **PI. 28/3**, Cx. 181, Cx. 852, Cx. 854, Cx. 935).

Fig. 16. Mărgele din sticlă descoperite lângă craniul scheletului mormântului Cx. 65

Categoriile de morminte pe care le putem identifica în acest cimitir pe baza pieselor de inventar funerar sunt de tipul de morminte cu arme, oase de cai și piese de harnașament și tipul de morminte cu podoabe. Trebuie menționat că majoritatea mormintelor prezintă un inventar sărăcăcios care poate fi reprezentat de una – două piese din metal. Alte morminte nu conțin piese de inventar. Doar într-unul dintre morminte (Cx. 130) a fost depus un vas ceramic lângă craniu (**PI. 28/2**). Totodată, pe baza dimensiunilor scheletelor, am putut identifica mormintele în care au fost îngropați copii.

Mormintele cu arme, oase de cai și piese de harnașament sunt rare în cimitirul de la Șag. Săgeți din fier au fost descoperite în nouă morminte: Cx. 30, Cx. 102, Cx. 103A, Cx. 126 (**PI. 28/1**), Cx. 130, Cx. 180, Cx. 220, Cx. 224 și Cx. 888. Vârfurile de săgeți, grupate în seturi de câte șapte piese de forme diferite, probabil așezate într-o tolbă din material perisabil, apar în mormintele Cx. 180 (**PI. 27**), 220 și 224. În mormintele Cx. 126 (**PI. 28/1**), Cx. 180 și Cx.

224 săgețile sunt asociate cu arcuri, din care s-au păstrat doar întăritoarele din os de animal, și cu zăbale, scărițe sau cataramă din fier folosite la prinderea chingilor.

Fig. 17. Detaliu cu piesele de inventar din mormântul Cx. 122

În două dintre morminte au fost descoperite oase de cal: Cx. 180, în care craniul și oase de la membre erau așezate la picioarele defunctului, și Cx. 173, unde oasele de cal apar în poziție secundară printre oasele umane care au fost răscolite. Piesele de harnașament (reprezentare simbolică a calului) au fost depuse la picioarele defuncților, în unele cazuri împreună cu oase de cal: câte o pereche de scărițe din fier în Cx. 130 (PI. 28/2), Cx. 180 (PI. 27), Cx. 220A și Cx. 224; zăbale în mormintele Cx. 103, Cx. 130 (PI. 28/2), Cx. 220 și Cx. 224; cataramă din fier pentru prinderea chingilor de la șă în Cx. 180 (PI. 27), Cx. 220A, Cx. 224 și Cx. 256. Printre mormintele acestei categorii se află mormântul Cx. 224 care prezintă un inventar mai bogat. În zona gâtului se aflau o aplică și o brățară din bronz din tablă lată, alături de patru mărgelă din sticlă și una din fier. La brâu purta o centură din piele, pe care au fost prinse 66 de aplici din bronz, legată cu o cataramă din bronz cu limbă de fier. De centură era prinsă și o tolbă, din care se mai păstrează două fragmente din structura de fier, precum și șapte vârfuri de săgeți din fier de forme diferite. Tolba era însoțită de un arc, din care s-au mai păstrat câteva fragmente de os de animal care serveau ca întăritoare. În zona gleznelor, purta câte o brățară din bronz cu capetele deschise,

cu secțiune circulară. Oasele degetelor membrilor inferioare erau introduse în scărițele de la șa, alături de care erau și alte piese de harnașament, o zăbală, o cataramă, nituri și câteva fragmente de fier de la alte piese neidentificate (**Fig. 19**).

Fig. 18. Mormântul Cx. 125 din epoca medievală timpurie

Câteva morminte prezintă un inventar bogat care constă din mai multe piese de podoabă, acestea aparținând probabil unor femei. În Cx. 122, scheletul prezenta în zona gâtului un colan torsadat din sârmă din bronz, în zona craniului se aflau doi cercei din bronz cu capetele desfăcute și secțiune rotundă și o monedă din argint, iar pe mâna stângă avea o brățară de bronz (**Fig. 17; Pl. 24/2**). În mormântul Cx. 125, în zona craniului au fost descoperite două inele de buclă din bronz cu capetele desfăcute și secțiune rotundă, în zona gâtului se afla un fragment de tablă din bronz, pe ambele mâini câte o brățară din bronz, cu ornamente în formă de capete zoomorfe, pe degetele mâinii drepte două inele din bronz, iar lângă femurul drept un nasture de bronz decorat (**Fig. 18**). În Cx. 154, în zona gâtului au fost descoperite 141 de mărgelile din sticlă, majoritatea de dimensiuni mici, de formă circulară, dar și câteva tubulare, 10 butoni din bronz ornamentați, cu secțiune conică în jurul gâtului și o verigă din fier. În zona craniului, se aflau doi cercei și un inel de buclă din bronz, pe mâna stângă o

brățară din bronz, o a doua fiind descoperită sub schelet, ambele fiind cu capetele desfăcute, iar pe unul dintre degetele mâinii drepte un inel din argint (Pl. 24/3). Inventarul funerar din mormântul Cx. 225 constă din patru butoni de bronz, doi cercei din argint lângă mandibulă, câte o brățară din bronz ornamentată cu câte două șiruri de cercuri descoperite pe fiecare braț, și un inel de argint cu capetele petrecute aflat pe unul dintre degetele mâinii drepte. Sub schelet a mai fost găsită și o monedă din argint (Fig. 20).

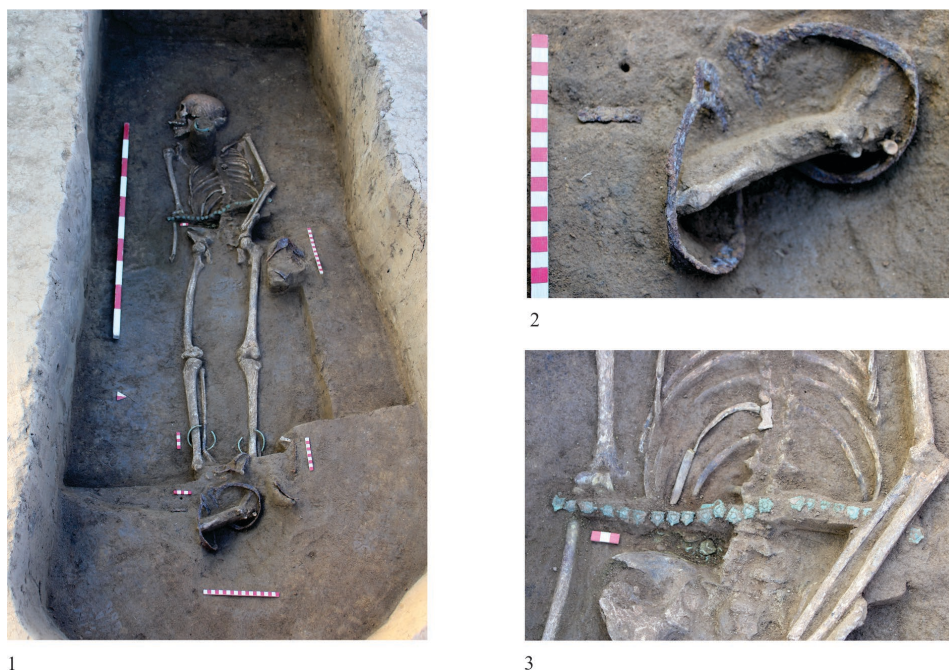

Fig. 19. Mormântul Cx. 224 din epoca medievală timpurie: 1. Vedere generală; 2. Detaliu cu scărițele de șă din fier de la picioare; 3. Detaliu cu aplicele din bronz din zona bazinului

Schelete care aparțin probabil unor indivizi de vârstă *Infans* au fost descoperite în 44 de morminte. În majoritatea cazurilor, oasele se aflau într-o stare proastă de conservare, unele fiind deranjate și de lucrările agricole. În 34 de morminte nu au fost descoperite piese de inventar. În mormintele Cx. 113, Cx. 868 și Cx. 1005 oasele scheletelor nu se aflau în poziție anatomică, fiind răscolite. Inele de buclă cu capătul terminat în *S* au fost găsite în șapte dintre aceste morminte: Cx. 135 (Pl. 25/3), Cx. 190, Cx. 228, Cx. 892, Cx. 948, Cx. 1008 și Cx. 1073. În două dintre morminte au fost descoperite monede: Cx. 182 și Cx. 1006. Doar două dintre aceste morminte prezintă un inventar mai bogat: în

Cx. 219, în zona gâtului au fost descoperite două mărgelă din sticlă, în zona coastelor câteva astragale, iar lângă mâna stângă, un inel din argint; în Cx. 892 au fost descoperite un colan torsadat din bronz, două inele de buclă din bronz cu capătul terminat în S, pe ambele mâini câte o brățară din bronz cu capetele desfăcute și cu secțiune circulară, iar pe unul din degetele mâinii drepte un inel din bronz confecționat din tablă lată; în zona în care ar fi trebuit să fie sternul se aflau o monedă din argint și un buton din bronz (**Fig. 23**).

Fig. 20. Mormântul Cx. 225 din epoca medievală timpurie

Monedele au fost descoperite în 31 de morminte, cele mai multe localizate lângă sau sub craniu (Cx. 84, Cx. 186, Cx. 1006, Cx. 1063, Cx. 1064 și Cx. 1091), acestea fiind probabil așezate pe ochi, sau în zona maxilarului și mandibulei (Cx. 182 și Cx. 219). O monedă perforată a fost descoperită sub mandibula craniului din Cx. 219. Alte monede apar în zona pieptului (Cx. 122, Cx. 166, Cx. 183, Cx. 186, Cx. 221, Cx. 900, Cx. 931 și Cx. 1068), unele dintre ele fiind perforate, și în zona membrilor inferioare (Cx. 221). În unele morminte apar mai multe monede: patru în Cx. 221, două în Cx. 181 (**Pl. 25/1**), Cx. 186 și Cx. 219. Cea mai timpurie monedă datează de la Ștefan I (1000-1038), iar cea mai târzie din perioada lui Coloman (1095-1116) (**Fig. 22**). Monedele descoperite în zona capului și pieptului pot fi interpretate ca obol funerar⁵⁴.

⁵⁴ Gál 2005, p. 369.

Fig. 21. Întăritoare de arc din material dur animal din mormântul Cx. 180

Fig. 22. Monede din morminte medievale timpurii: 1. Cx. 892, Ștefan I, 1000-1038; 2. Cx. 887, Ștefan I (1000-1038); 3. Cx. 1063, Solomon (1063-1074); 4. Cx. 900, Coloman (1095-1114)

Cimitirul medieval de la Șag – *Situl 5* intră în categoria necropolelor cu un număr mare de morminte din estul Bazinului Carpatic⁵⁵. Face parte din categoria de necropole în care sunt prezente piese de inventar funerar și obiceiuri de înmormântare tipice orizontului stepic (morminte cu arme și reprezentări ale calului) și elemente de tip Bijelo-Brdo (inele de buclă cu capătul terminat în *S*, inele din sârme torsionate sau împletite, depunerea monedelor ca obol funerar, *torques*-uri). În Banat se cunosc necropolele de la Deszk-D, Hodoni - *Pocioroane*, Kiszombor-B, Szireg - *Homokbánya*. Aceste necropole caracterizate prin numărul redus de morminte cu arme și reprezentări ale calului datează de la finalul secolului X până în prima jumătate a secolului XI⁵⁶. Prezența unor monede care datează din a doua jumătate a secolului XI și

⁵⁵ Gál 2005, p. 338.

⁵⁶ Oța 2008, p. 170-178.

începutul secolului XII, precum și a inelelor de buclă cu capătul terminat în *S* ornamentate cu caneluri, sugerează că acest cimitir a funcționat și în prima jumătate a secolului XII.

Fig. 23. Detaliu cu piesele de inventar din mormântul Cx. 892

Concluzii

Cercetările arheologice preventive din *Situl 5* de la Șag sunt foarte importante pentru cunoașterea istoriei Banatului. În această zonă aflată la nord de satul Șag, a existat o așezare cu o comunitate statornică timp de cel puțin patru secole la finalul epocii bronzului, așa cum o demonstrează înmormântările din cimitirul aferent. Acest cimitir reprezintă un reper pentru cunoașterea perioadei bronzului târziu, epocă în care în Banat centrele de putere politică și militară erau concentrate în jurul unor mari așezări fortificate cum sunt cele de la Sântana și Cornești. După aproape opt secole, în a doua epocă a fierului, a fost întemeiată o nouă așezare, semn că zona a fost propice locuirii. Și necropola medievală timpurie reprezintă o descoperire remarcabilă prin numărul de morminte cercetate și diversitatea pieselor de inventar. Un deziderat asumat de colectivul de cercetare este publicarea exhaustivă a cercetărilor preventive din anii 2019-2020.

RESCUE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT ȘAG – *SITE 5* (TIMIȘ COUNTY)**ABSTRACT**

Archaeological research carried out at Șag – *Site 5* highlighted the presence of settlements and cemeteries from different eras: a settlement and a necropolis from the Late Bronze Age, a sporadic habitation from the Late Iron Age (*La Tène*), and a cemetery from the Early Middle Ages.

The site is situated in the south-western Pannonian Plain (Western Romanian Plain), at an altitude between 87 m and 92 m. Site no. 5 on the VOTS route is located 2.8 km North of Șag village and 1 km East of the intersection of E70 and DJ593 roads, close to the administrative limit between Șag commune and Timișoara municipality (**Fig. 2**). The current course of the Timiș River flows 4.3 km south of the site. Both the Late Bronze Age settlement and the necropolis are located on the two banks of a now dried stream. The northern and southern limits of the site continue outside the VOTS. To the south and west there is constructed a drainage channel, which probably led to the drying of the ancient stream (**Fig. 3**). Until the numerous drainage channels were built, the region between the rivers Bega and Timiș was characterized by marshy areas limited by small water streams and small heights that favoured human habitation.

The site at Șag was unknown to the archaeological literature. It was identified by the archaeologists from the National Museum of Union from Alba Iulia in March of 2019, when field research and an intrusive diagnosis were carried out on the VOTS. Three cremated burials and several deepened features attributed to Late Bronze Age have been identified. Rescue archaeological excavation started on the 29th of July 2019, interrupted on the 20th of December 2019, and finished between 20th and 27th May 2020.

Archaeological excavation undertaken in the perimeter of the VOTS project revealed two settlements from Late Bronze Age and Late Iron Age and two cemeteries from Late Bronze Age and Early Middle Ages. Archaeological features (1128) of different types were identified and researched: deepened dwellings, post holes and ditches filled with burnt soil, accumulations of materials in the archaeological level, waste pits, hearths, narrow ditches, ritual pits, and cremation and inhumation burials. The majority of the features are of funerary type (799): 716 are inhumation and incineration burials from Late Bronze Age and Early Middle Ages, 5 are pits filled with charcoal, burnt soil and ash from the Late Bronze Age necropolis, 59 are ceramic vessels from the Late Bronze Age necropolis, 19 are rectangular pits without human remains from the Early Middle Ages cemetery. Two other human skeletons were discovered in features specific to settlements. The distribution of the features by historical eras is as follows: 845 are from the Late Bronze Age, 21 are from the Late Iron Age, 245 are from the Early Middle Ages, 3 are from the Contemporary period (to which can be added two ditches which cross the Late Bronze Age necropolis from south-east to north-west). In the other 14 features there were no dating materials. The Early Middle Age cemetery is situated to the west from the dried watercourse and overlaps features from the Late Bronze Age and Late Iron Age (**Pl. 1**).

In the site at Şag only one archaeological level is recorded, in which features belonging to different historical eras were identified. Below the agricultural, loamy brown soil (0.25-0.30 m thick), there is the archaeological level (0.10-0.15 m thick) in which are numerous materials and at the base of which were identified the archaeological features. It has a sandy consistency and brown colour, with a slightly darker shade. The archaeological sterile soil is loamy, of light-brown and yellow colours. On the perimeter of the Late Bronze Age necropolis, under the agricultural soil, a light-brown colour level, with materials disturbed from the burials (ceramic fragments, cremated human bones, bronze fragments and charcoal fragments), overlaps the level with burials.

The Late Bronze Age settlement was placed on the two banks of a drained watercourse, oriented northeast-southwest, identified by us between Km. 6+560 and Km. 6+620. The majority of the features are located to the west, proving that the first households were constructed in this area (**Pl. 1**). Among the objects discovered in the settlement are bronze artifacts (pins, pendants, a sickle and a dagger), stone objects (hand mills and grinders), bone and antler tools (hoe, spear-head and spatula) and burnt clay (spindle-whorls, a miniature chariot wheel, weights, vessels that can be completed or at least have a full profile). The necropolis, identified between Km. 6+720 and Km. 6+850, is situated only to the east of the watercourse, which, at the beginning of the Late Bronze Age settlement represented the delimitation between the households and the graves. Subsequently, the settlement developed to the east of the river, towards the necropolis (**Pl. 1**).

The Late Bronze Age necropolis consists of 554 archaeological features, of which 490 are burials, 59 are features of ceramic fragments or vessels which could be part of disturbed burials, and 5 are pits with charcoal and ash. The investigated area of the necropolis is 6800 sqm. Two burials are outside the necropolis, at Km. 6+700 (features no. 693 and 694), where features are corresponding to habitation. Other two burials (features no. 236 and 757) were discovered on the eastern bank of the watercourse, isolated from the rest of the necropolis, at Km. 6+620 (**Pl. 1-2**).

In the plane necropolis at Şag, there can be distinguished two main clusters of burials, which intersect each other. In the western cluster, which has a circular shape, the density of the burials is higher. The eastern cluster also seems to be circular-shaped in an initial phase, extending later towards the south. The necropolis develops from west and north-west, where the settlement is identified, the earliest burials being grouped mainly in the western cluster. It is possible that the two graves discovered next to the watercourse were buried close to the access road from the settlement to the cemetery during the first phase (**Pl. 1-2**).

The necropolis we researched, through the elements of funerary rites and rituals, can be included in the urnfield period from the second half of the 2nd millennium BC. These urnfields, which represent in fact the cemeteries corresponding to settlements, were attributed to Cruceni-Belegiş culture (or Belegiş) and to the cultural groups considered specific to the transition period towards the Early Iron Age: Bobda II – Susani, Ticvaniul Mare – Karaburma III, and Moldova Nouă - Liborajdea.

The Late Iron Age settlement (La Tène) consists of 21 features, distributed on both shores of the watercourse. The main type of feature is the deepened, rectangular

shaped dwelling (13 features): Cx. 20, Cx. 52, Cx. 97, Cx. 235, Cx. 237, Cx. 240, Cx. 260, Cx. 696, Cx. 697, Cx. 707, Cx. 709, and Cx. 742. Some of the features were equipped with oven, built from burnt clay on one side of the dwelling: Cx. 20, and Cx. 696. At the base of certain dwellings there were identified post holes. In the dwelling Cx. 237, a human skeleton in dorsal decubitus position was discovered. The discovery of four post holes with a pit next to it (Cx. 712) represents a singular finding. There were also discovered a few circular or elongated shaped pits: Cx. 710, Cx. 11, Cx. 40, and Cx. 216. Two elongated pits, similar to ditches (Cx. 199 and Cx. 746), are attributed to the Late Iron Age. Inside the features there were discovered a few potsherds, animal bones, and fragments of burnt doub. In the Late Iron Age features, together with both handmade and wheel made ceramic fragments, there were discovered few artifacts made from bronze, stone or antler. The bronze brooch with bend foot suggests the dating of the Late Iron Age settlement from Şag during La Tène B2 phase, in the second half of the 4th century – the beginning of the 3rd century B.C.

The Medieval cemetery was identified between Km 6+450 and Km 6+505, West from the dried watercourse on the highest area. The Southern and Northern limits of the cemetery were not identified during the 2019-2020 researches. On VOTS route, the medieval burials cover a surface of 2220 sqm. In the Early Medieval cemetery there were researched 245 features, 228 of which, contained human bones. In spite of the fact that initially they had the same shape and type of soil as the burials, 17 of the pits did not contain any type of archaeological material or bones. The shape of the burial pits is oval or rectangular, with rounded corners. The orientation of the pits is W-E, with WNW-ESE and NV-SE variants. In the majority of the cases, the soil filling the pits is a mixture of brown loamy soil with yellow sand. There were not observed special structures inside or outside the burial. Many of the burials were disturbed, the bones of the skeletons being slightly moved from the natural position, or thrown one over the other in the pit. The skeletons were discovered in dorsal decubitus position, with the skull placed in the western part of the pit. The burial categories we could identify in this cemetery based on the grave goods are: the type of burial with weapons, horse bones and harness and the type with jewelry. It is to mention that most of the burials have a poor inventory, with one or two metal objects, or without any inventory. Only in one burial, (Cx. 130) there was placed a ceramic vessel near the skull. Based on the skeleton dimensions we identified child burials. In 31 burials we discovered coins. The earliest one dates from Stephen the I (1000-1038), while the latest one dates from Coloman's period (1095-1116). The coins discovered in the area of the skull or chest can be interpreted as obol.

The Medieval cemetery from Şag – *Site 5* is included in the category of the cemeteries with a big number of graves from the Eastern Carpathian Basin. In the burials of this cemetery there were identified both grave goods and burial customs representative for the steppe horizon (burials with weapons and horse representations) and elements of Bielo Brdo type (buckle rings with S-shaped ending, rings made from twisted or stitched wires, the deposition of coins as obol). In Banat there are known the cemeteries from Deszk-D, Hodoni-Pocioroane, Kiszombor-B, Szireg- Homokbánya. These cemeteries, represented by a small number of graves with weapons and horse representations are included in a timeframe between the end of the 10th century and the first half of the 11th century. The presence of certain coins which were cast in the second

half of the 11th century and the beginning of the 12th century and of the buckle rings with S-shaped endings ornamented with grooves, suggest that this cemetery was used for a longer period.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. The position of the Şag - *Site 5* (in yellow) on a map of the ring road from the southern part of Timișoara
- Fig. 2. Areal view of the archaeological site Şag – *Site 5* (source Google Earth)
- Fig. 3. Human skeleton in crouched position discovered in a pit dug from the base of a deepened feature from the Late Bronze Age (Cx. 724)
- Fig. 4. Areal view from East with the Late Bronze Age necropolis (Photo by Cosmin Tanasă)
- Fig. 5. Areal view of the Late Bronze Age necropolis (eastern sector) (Photo by Cosmin Tanasă)
- Fig. 6. The incineration burial Cx. 926 from the Late Bronze Age
- Fig. 7. The incineration burial Cx. 983 from the late Bronze Age
- Fig. 8. Cup discovered on top of the calcined bones from the cremation burial Cx. 967 from the Late Bronze Age
- Fig. 9. Bronze dagger discovered on top of the calcined bones from the cremation burial Cx. 760 from the Late Bronze Age
- Fig. 10. Different types of cups found in burials at Şag – *Site 5*: 1. Feature no. 580; 2. Feature no. 554; 3. Feature no. 567; 4. Feature no. 528; 5. Feature no. 435; 6. Feature no. 510 (Photos by R. Burlacu-Timofte)
- Fig. 11. Double vessel discovered in the cremation burial Cx. 433 (Photo by R. Burlacu-Timofte)
- Fig. 12. Ceramic fragments discovered in the Late Bronze Age pit Cx. 15
- Fig. 13. Bronze objects from the Late Iron Age: 1. Brooch with bent foot; 2. Needle
- Fig. 14. Areal view of the Medieval cemetery from Şag – *Site 5* taken from South (Photo by Cosmin Tanasă)
- Fig. 15. Areal view of some of the medieval burials researched in the Early Medieval cemetery from Şag – *Site 5* (Photo by Cosmin Tanasă)
- Fig. 16. Glass beads discovered next to the skull of the deceased in burial Cx. 65
- Fig. 17. Detail of the grave goods from burial Cx. 122
- Fig. 18. Burial Cx. 125 from the Early Medieval Age
- Fig. 19. Burial Cx. 224 from the Early Medieval Age: 1. General view; 2. Detail with the stirrups from the feet; 3. Detail with the bronze ornaments from the basin area
- Fig. 20. Burial Cx. 225 from the Early Medieval Age
- Fig. 21. Bow components made of hard animal material from burial Cx. 180
- Fig. 22. Coins from the Early Medieval Age burials: 1. Cx. 892, Stephen I, 1000-1038; 2. Cx. 887, Stephen I (1000-1038); 3. Cx. 1063, Solomon (1063-1074); 4. Cx. 900, Koloman (1095-1114)
- Fig. 23. Detail of the grave goods from burial Cx. 892

Plt. 1. Plan of site no. 5 from Șag: the Late Bronze Age settlement on both banks of a dried watercourse (blue); this settlement is disturbed by Late Iron Age features (yellow) and by an Early Middle Ages cemetery (no. 4); the Late Bronze Age necropolis is situated in the eastern part (no. 1); among the features specific to a settlement, we identified two burials (no. 2); two other burials were discovered on the eastern shore of the watercourse (no. 3)

Plt. 2. 1. Pot discovered at the base of the deepened feature Cx. 95 from the Bronze Age; 2. Deepened feature Cx. 143 from the Bronze Age, photographed at the time of discovery

Plt. 3. 1. Oven fragments discovered in secondary position in the deepened feature Cx. 172 from the Late Bronze Age; 2. Deepened feature Cx. 739 from the Late Bronze Age

Plt. 4. 1. Ceramic vessels discovered at the base of the pit Cx. 32 from the Late Bronze Age; 2. Section of the pit Cx. 255 from the Late Bronze Age

Plt. 5. 1. Ditch with burnt doub fragments Cx. 719, and pit Cx. 790, from the Late Bronze Age; 2. hearth Cx. 103b from the Late Bronze Age

Plt. 6. 1. Cremation burial Cx. 519b from the Late Bronze Age; 2. Cremation burial Cx. 527 from the Late Bronze Age; 3. Cremation burial Cx. 672 from the Late Bronze Age

Plt. 7. 1. Cremation burial Cx. 682 from the Late Bronze Age; 2. Cremation burial Cx. 427 from the Late Bronze Age; 3. Cremation burial Cx. 647 from the Late Bronze Age, in which there were buried two urns

Plt. 8. 1. Urn ornamented with grooves from the cremation burial Cx. 296 from the Late Bronze Age; 2. Cremation burial Cx. 298 from the Late Bronze Age; 3. Cremation burial Cx. 323 from the Late Bronze Age, in which there were buried two urns

Plt. 9. 1. Pendant and bracelet discovered among the calcined bones in the urn of burial Cx. 332; 2. Cremation burial Cx. 341 from the Late Bronze Age; 3. Cremation burial Cx. 367 from the Late Bronze Age

Plt. 10. 1. Three spindlewhorls placed in a cup near the urn of the cremation burial Cx. 441; 2. Cremation burial Cx. 1107 from the Late Bronze Age; 3. Cremation burial Cx. 482 from the Late Bronze Age

Plt. 11. 1. Cremation burial Cx. 361 from the Late Bronze Age; 2. Cremation burial Cx. 395a from the Late Bronze Age: urn, a dish and calcined bones in the funerary pit; 3. Disturbed cremation burial (Cx. 464) from the Late Bronze Age

Plt. 12. 1. Cups discovered (Cx. 680) from the Late Bronze Age; 2. Disturbed cremation burial (Cx. 366) from the Late Bronze Age; 3. Charcoal level from the base of the pit Cx. 600 from the Late Bronze Age

Plt. 13. Objects discovered in the Late Bronze Age settlement: 1. Bronze razor in the cultural level; 2. Bronze pin from Cx. 255; 3. Bronze sickle from Cx. 202; 4. Bronze dagger from Cx. 737; 5. Bronze pin from Cx. 115; 6. Arrowhead from hard animal material from Cx. 802; 7. Spindlewhorl made from hard animal material from Cx. 95; 8. Hoe made from antler from Cx. 818; 9. Spindlewhorl made from burnt clay from Cx. 785

Plt. 14. Ceramic vessels discovered in the burials from Șag necropolis: 1-4. Burial no. 691; 5-7. Burial no. 654; 8-11. Burial no. 400 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

- Plt. 15. Ceramic vessels discovered in the burials from Şag necropolis: 1-10. Burial no. 433 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)
- Plt. 16. Ceramic vessels discovered in the burials from Şag necropolis: 1. Burial no. 522; 2. Burial no. 587; 3, 6-7. Burial no. 433; 4. Burial no. 516; 5. Burial no. 533; 8. Burial no. 659; 9. Burial no. 567; 10. Burial no. 554; 11. Burial no. 403 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)
- Plt. 17. Ceramic vessels discovered in the burials from Şag necropolis: 1-2. Burial no. 645; 3-6. Burial no. 989; 7-8. Burial no. 611; 9, 12. Burial no. 605; 5. Burial no. 533; 10-11. Burial no. 637 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)
- Plt. 18. Ceramic vessels discovered in the burials from Şag necropolis: 1-4. Burial no. 995; 5-8. Burial no. 580 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)
- Plt. 19. Ceramic vessels discovered in the burials from Şag necropolis: 1. Burial no. 326; 2. Burial no. 287; 3. Burial no. 427; 4. Burial no. 303; 5. Burial no. 324; 6. Burial no. 295; 7, 9-11. Burial no. 408; 8. Burial no. 296 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)
- Plt. 20. Ceramic vessels discovered in the burials from Şag necropolis: 1-4. Burial no. 300; 5-8. Burial no. 363; 9. Burial no. 337; 10. Burial no. 305; 11. Burial no. 418; 12. Burial no. 419; 13. Burial no. 435 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)
- Plt. 21. Grave goods discovered in the burials from Şag necropolis: 1. Stone hammer in burial no. 623; 2. Spindlewhorl in Burial no. 465; 3. Spindlewhorl in Burial no. 511; 4. Bronze pendant in Burial no. 325; 5. Bronze pendant in Burial no. 655; 6. Button in Burial no. 1043; 7. Bronze pendant in Burial no. 580; 8. Bronze pendant in Burial no. 508; 9. Bronze pin in Burial no. 672; 10. Bronze pin in Burial no. 689 (Drawings by Călin Adam, pictures by G. Bălan and digitalized by authors)
- Plt. 22. 1. Dwelling Cx. 237 from the Late Iron Age; 2. Dwelling Cx. 697 from the Late Iron Age; 3. Section of the pit Cx. 711 from the Late Iron Age
- Plt. 23. 1. Vessel discovered at the base of the pit Cx. 696 from the Late Iron Age; 2. Section of dwelling Cx. 707 from the Late Iron Age; 3. Section of dwelling Cx. 235 from the Late Iron Age
- Plt. 24. Burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 43; 2. Cx. 122; 3. Cx. 154
- Plt. 25. Burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 181; 2. Cx. 196; 3. Cx. 135
- Plt. 26. Burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 854; 2. Cx. 852; 3. Cx. 859
- Plt. 27. Burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 180 (on the right) and Cx. 257 (on the left); 2. Detail with the gravegoods in burial Cx. 180; 3. Detail with horse bones and harness in burial Cx. 180
- Plt. 28. Burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 126A și B; 2. Cx. 130; 3. Cx. 102
- Plt. 29. Burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 939; 2. Cx. 1002; 3. Cx. 935
- Plt. 30. Iron arrowheads discovered in burials from the Early Medieval Age: 1-3. Cx. 220; 4-5. Cx. 224; 6-7. Cx. 180; 8. Cx. 102; 9. Cx. 222; 10. Cx. 126. Iron strenghtening objects for the quiver from burials from the Early Medieval Age: 11. Cx. 224; 12. Cx. 126
- Plt. 31. Buckles from burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 220A; 2. Cx. 220; 3. Cx. 180. Iron bits discovered burials from the Early Medieval Age: 4. Cx. 224; 5. Cx. 130

Plt. 32. Iron stirrups discovered in the burials from the Early Medieval Age: 1. Cx. 130; 2. Cx. 224

Plt. 33. Bronze bracelets discovered in burials from the Early Medieval Age: 1-2. Cx. 125; 3. Cx. 101; 4. Cx. 122; 6. Cx. 854; 7. Cx. 225. Necklace: 5. Cx. 892

Plt. 34. Buckle rings: 1. Cx. 64; 2. Cx. 865; 3. Cx. 1094; 4. Cx. 860; 5. Cx. 1068; 6. Cx. 880; 7. Cx. 1090; 8. Cx. 43; 9. Cx. 889; 10. Cx. 852. Rings: 11. Cx. 65; 12. Cx. 62; 13. Cx. 885; 14. Cx. 865; 15. Cx. 106; 16. Cx. 1068; 17. Cx. 1090; 18. Cx. 125. Cloth ornaments: 19. Cx. 854; 20. Cx. 225. Glass beads: 21. Cx. 154; 22. Cx. 225; 23. Cx. 1062. Ceramic vessel: 24. Cx. 130

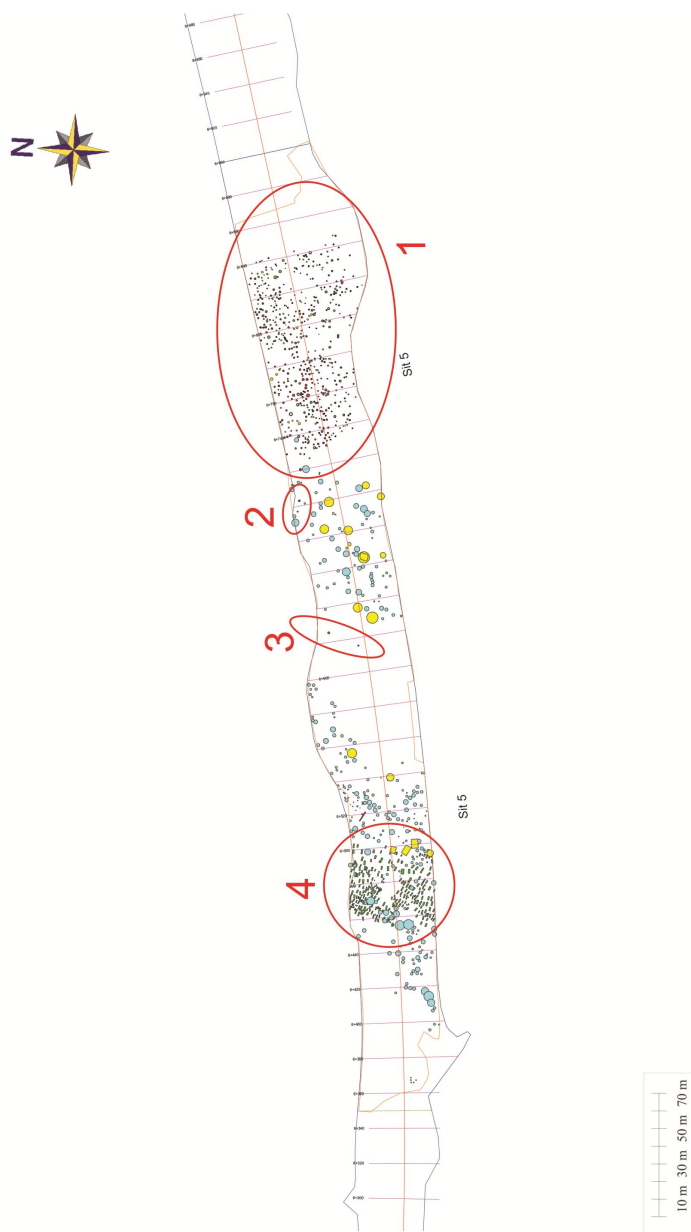
Bibliografie:

- Bălan, Burlacu-Timofte 2024 – G. Bălan, R. Burlacu-Timofte, „Late Bronze Age cemetery from Șag– Site 5 (Timiș County, Romania). Preliminary report”, în: V. Sava, F. Gogâltan (eds.), *Epoca bronzului de-o parte și de alta a Carpaților. Studii în onoarea lui Tudor Soroceanu la 80 de ani / The Bronze Age on both sides of the Carpathians. Studies in honor of Tudor Soroceanu at 80 years*, Cluj-Napoca, 2024, p. 405-434
- Bejinariu 2023 – I. Bejinariu, „Black and red. Preliminaries of the appearance of the Gáva type ceramics in North-Western Romania”, în: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni – Belegiș – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*, Cluj-Napoca, 2023, p. 11-23
- Bukvić 2000 – L. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000
- Diaconescu et alii 2018 – D. Diaconescu, V. Bunoiu, A. Hegyi, R. Pinca, A. Rusu, R. Quatert, I. Leonti, S. Berteau, „Raport de cercetare arheologică privind obiectivul de la Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș. punct: Grămurada de la Jupani”, *Patrimonium Banaticum*, VIII, 2018, p. 25-35
- Gál 2005 – E. Gál, „Analysis and comparison of burial customs in the 10th–11th centuries in Transylvania, Crișana and Banat”, *Dacia*, N.S., XLVIII–XLIX, 2004-2005, p. 335-454
- Gogâltan 1998 – F. Gogâltan, „The Cruceni–Belegiș Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)”, în: P. Roman (ed.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations II. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology. Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996*, Bucharest, 1998, p. 181-205
- Gogâltan 2021 – F. Gogâltan, „The Transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in the Eastern Carpathian Basin. A Chronological Perspective”, în: E. Kaiser, W. Schier (eds.), *Time and materiality. Periodization and regional chronologies at the transition from Bronze to Iron Age in Eurasia (1200–600 BCE)*, *Prähistorischearchäologie in Südosteuropa* 31, Rahden/Westf., 2021, p. 403-429

- Gogâltan, Sava 2010 – F. Gogâltan, V. Sava, *Sântana Cetatea Veche. O fortificație de pământ a epocii bronzului la Mureșul de jos / A Bronze Age earthwork on the lower Mureș*, Arad, 2010
- Gogâltan, Stavilă 2020 – F. Gogâltan, A. Stavilă, „The Late Bronze Age Settlement from Giroc (Timiș County). The 1992–1993 Archaeological Excavations”, *Ziridava Studia Archaeologica*, 34, 2020, p. 189-242
- Gumă 1993 – M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Biblioteca Thracologica 4, București, 1993
- Gumă 1995 – M. Gumă, „The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south- western Romania, western Serbia and north- western Bulgaria. A short review”, *Thraco-Dacica*, 16, 1-2, 1995, p. 99-137
- Heeb *et alii* 2017 – B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, A. Bălărie, R. Lehmppuhl, R. Krause, „Cornești-Iarcuri – 10 years of research (2007–2016). Some important preliminary results.”, în: B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause and M. Wemhoff (eds.), *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites in Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 21, 2017, p. 217-228
- Ignat, Sava 2019 – A. Ignat, V. Sava, „Late Bronze Age funerary practices in the Lower Mureș Basin”, *Revista Arheologică*, XV, 1, 2019, p. 5-20
- Medeleț 1995 – F. Medeleț, „Cămpurile de urne funerare din Banat (Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)”, *Acta Musei Napocensis*, 32, 1, 1995, p. 289-302
- Molloy *et alii* 2023 – B. Molloy, C. Bruyere, D. Jovanović, L. Milašinović, „Creating communities, decreasing difference: the timing (and dating) of the emergence of Late Bronze Age channel- decorated pottery at the settlement and associated cemetery of Gradiște-Iđoš”, în: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Crucești – Belegiš – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*, Cluj-Napoca, 2023, p. 127-153
- Motzoi-Chicideanu 2011 – I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București, 2011
- Oța 2008 – S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (sec. X – XIV)*, Bibliotheca Brukenthal XXVIII, Sibiu, 2008
- Radu 1973 – O. Radu, „Cu privire la necropola de la Crucești (jud. Timiș)”, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 24, 3, 1973, p. 503-520
- Rustoiu, Ursuțiu 2013 – A. Rustoiu, A. Ursuțiu, „Celtic colonization in Banat. Comments regarding the funerary discoveries”, în: V. Sirbu, R. Ștefănescu (eds.), *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgoviște 10th - 14th September 2013, "Necropolises, Cult places, Religion, Mythology"*, Vol. II, Brasov, 2013, p. 323-345

- Sava 2019 – V. Sava, „The Late Bronze Age settlement at Șagu and the early use of the channeled pottery”, *Analele Banatului*, S. N., Arheologie – Istorie 27, 2019, p. 109-137
- Sava 2020 – V. Sava, „The Late Bronze Age Pottery in South-Eastern Carpathian Basin”, *Slovenská Archeológia*, 86, 2, 2020, p. 253-296
- Sava, Ignat 2016 – V. Sava, A. Ignat, „The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureș Basin. An Overview”, în: F. Gogâltan, C. Cordoș (eds.), *Prehistoric Settlements: Social, Economic and Cultural Aspects. Seven studies in the Carpathian Area*, Cluj-Napoca, 2016, p. 181-200
- Sava, Ursuțiu 2021 – V. Sava, A. Ursuțiu, „The Late Bronze Age Gáva pottery from the Lower Mureș”, *Journal of Ancient History and Archaeology*, 8.2, 2021, p. 84-127
- Sava et alii 2011 – V. Sava, P. Hurezan, F. Mărginean, *Șagu Sit AI_1. O așezare a epocii finale a bronzului la Mureșul de Jos*, Cluj-Napoca, 2011
- Stratan, Vulpe 1977 – I. Stratan, A. Vulpe, „Der Hügel von Susani”, *Prähistorische Zeitschrift*, 52, 1, 1977, p. 28-60
- Szabó 2004 – G. V. Szabó, „A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-Vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához”, *MFME StudArch*, 10, 2004, p. 81-113
- Szabó, Váczi 2023 – G. V. Szabó, G. Váczi, Pre-Gáva, Proto-Gáva, „Gáva. The Great Hungarian Plain during the HaA and HaB periods (13–9th centuries B.C.)”, în: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni – Belegiš – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*, Cluj-Napoca, 2023, p. 185-223
- Szentmiklosi 1998 – A. Szentmiklosi, „Câteva morminte plane de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului din hotarul comunei Voiteni”, *Analele Banatului*, S. N., VI, 1998, p. 197-207
- Szentmiklosi 2004a – A. Szentmiklosi, „Câmpurile de urne funerare din Banat. Expoziție permanentă”, *Analele Banatului*, S.N., Arheologie – Istorie, X-XI, 2, 2002–2003 (2004), p. 555-568
- Szentmiklosi 2004b – A. Szentmiklosi, „Un mormânt de incinerare aparținând culturii Cruceni-Belegiš descoperit la Șag (jud. Timiș)”, *Analele Banatului*, S.N., Arheologie - Istorie, X-XI, 2, 2002-2003 (2004), p. 81-92
- Szentmiklosi 2006 – A. Szentmiklosi, „The Relations Of The Cruceni-Belegiš Culture With The Žuto Brdo–Gârla Mare Culture”, *Analele Banatului*, S.N., Arheologie – Istorie, XIV, 1, 2006, p. 229-270
- Szentmiklosi 2021 – A. Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni-Belegiš în Banat*, Cluj-Napoca, 2021
- Teinz et alii 2023 – K. Teinz, R. Lehmphul, B. Heeb, A. Bălărie, M. Wemhoff, R. Krause, „Formen – Stile – Kontext – ein Grubeninventar aus Cornești- Iarcuri im licht der 14C-datierungen”, în: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni – Belegiš – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*, Cluj-Napoca, 2023, p. 235-271

- Todorović 1977 – J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II. Nekropola Bronzanog Doba*. Dissertationes et Monographiae XIX. Monografije 4, Belgrad, 1977
- Trbuhović 1960 – V. Trbuhović Praistoriska nekropola u Beleglišu, *Starinar*, N. S., 11, 1960, p. 163-180

Pl. 1. Planul situl nr. 5 de la Șag: așezarea din epoca bronzului târziu ocupă ambele maluri ale unui curs de apă secat (cu albastru); aceasta este deranjată de complexe din a doua epocă a fierului (cu galben) și de o necropolă medievală timpurie (nr. 4); necropola din epoca bronzului târziu se află în partea de est (nr. 1); printre complexele specifice așezării, am identificat alte două morminte (nr. 2); două morminte au fost descoperite și pe malul estic al cursului de apă (nr. 3).

1

2

Pi. 2. 1. Oală descoperită la baza complexului adâncit Cx. 95 din epoca bronzului; 2. Complexul adâncit Cx. 143 din epoca bronzului, fotografiat la conturare

1

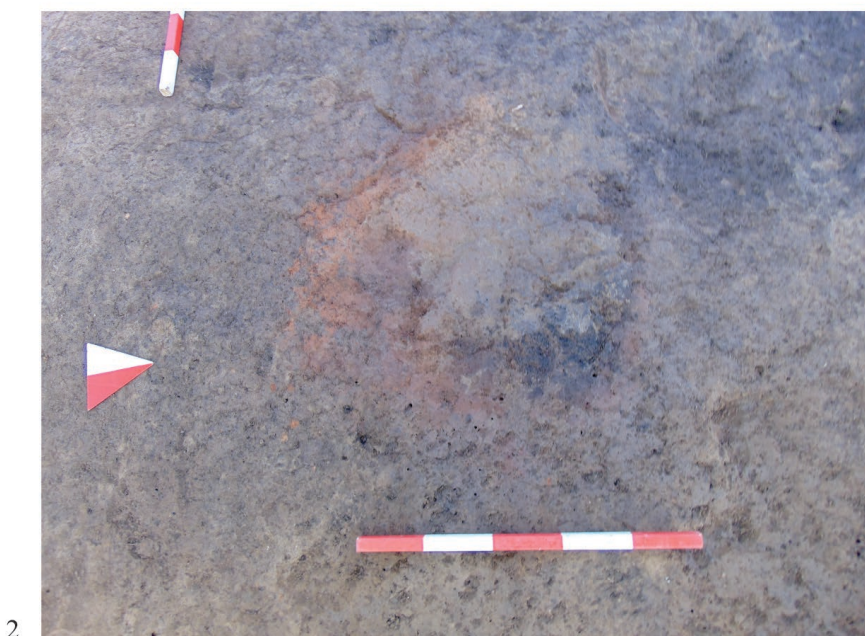

2

Pl. 3. 1. Fragmente dintr-un cuptor descoperite în poziție secundară în complexul adâncit Cx. 172 din epoca bronzului târziu; 2. Complexul adâncit Cx. 739 din epoca bronzului târziu

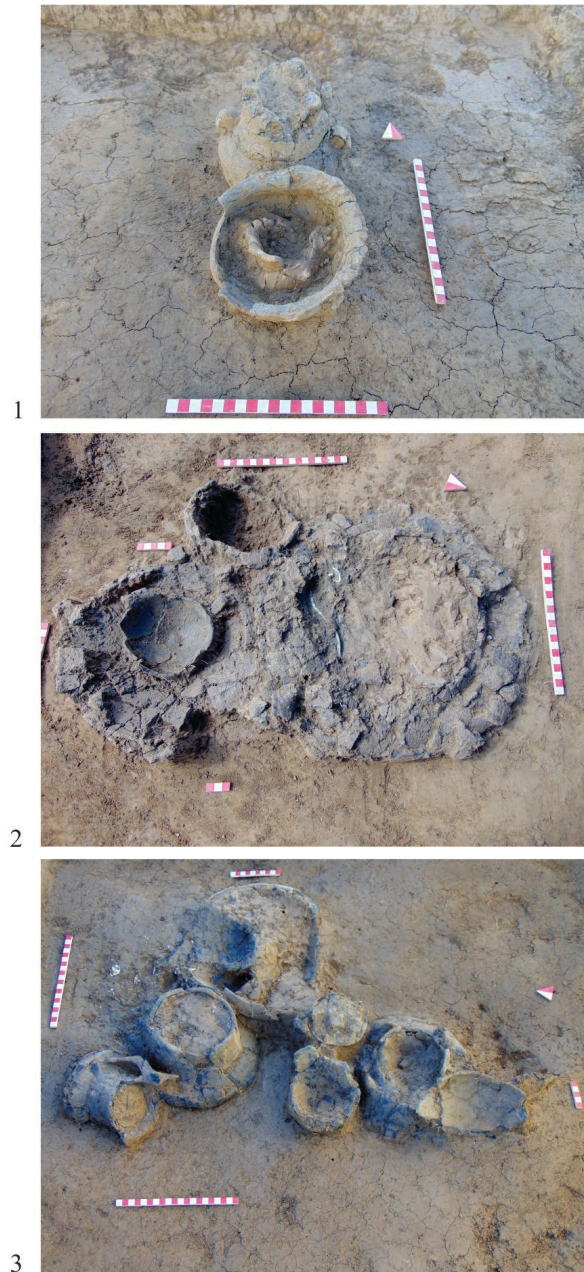
Pl. 4. 1. Vase ceramice descoperite la baza gropii Cx. 32 din epoca bronzului târziu; 2. Secționarea gropii Cx. 255 din epoca bronzului târziu

Pl. 5. 1. Șanțul cu fragmente de chirpici ars Cx. 719 și groapa Cx. 790, din epoca bronzului târziu; 2. Vatra Cx. 103b din epoca bronzului târziu

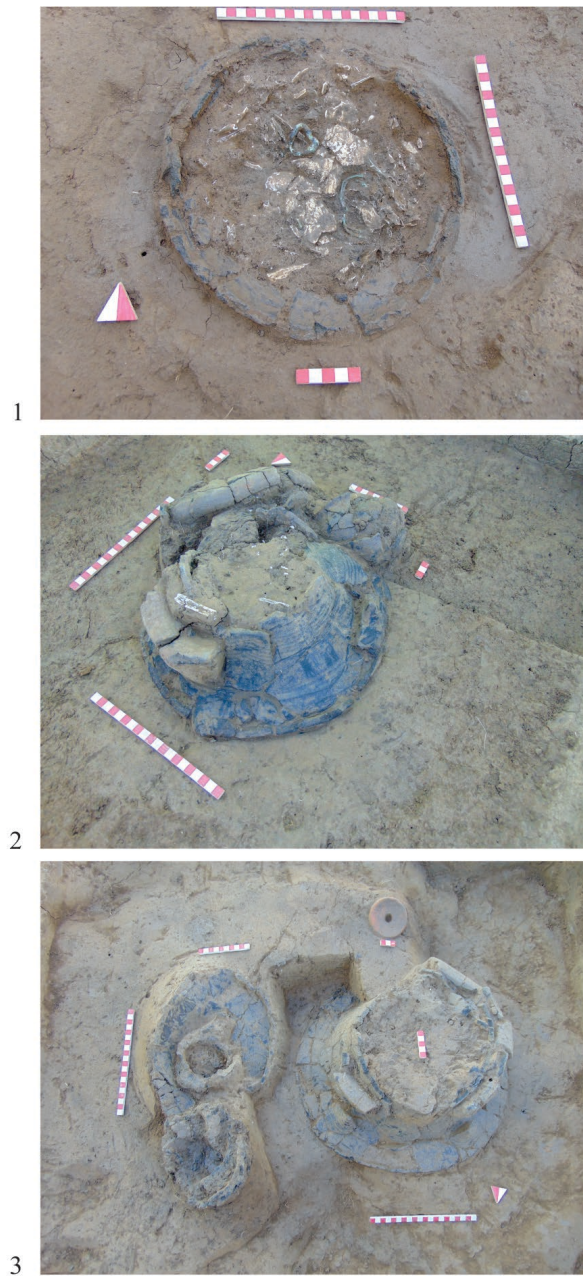
Pl. 6. 1. Mormântul de incinerare Cx. 519b din epoca bronzului târziu; 2. Mormântul de incinerare Cx. 527 din epoca bronzului târziu; 3. Mormântul de incinerare Cx. 672 din epoca bronzului târziu

Pl. 7. 1. Mormântul de incinerare Cx. 682 din epoca bronzului târziu; 2. Mormântul de incinerare Cx. 427 din epoca bronzului târziu; 3. Mormântul de incinerare Cx. 647 din epoca bronzului târziu, în care au fost depuse două urne funerare

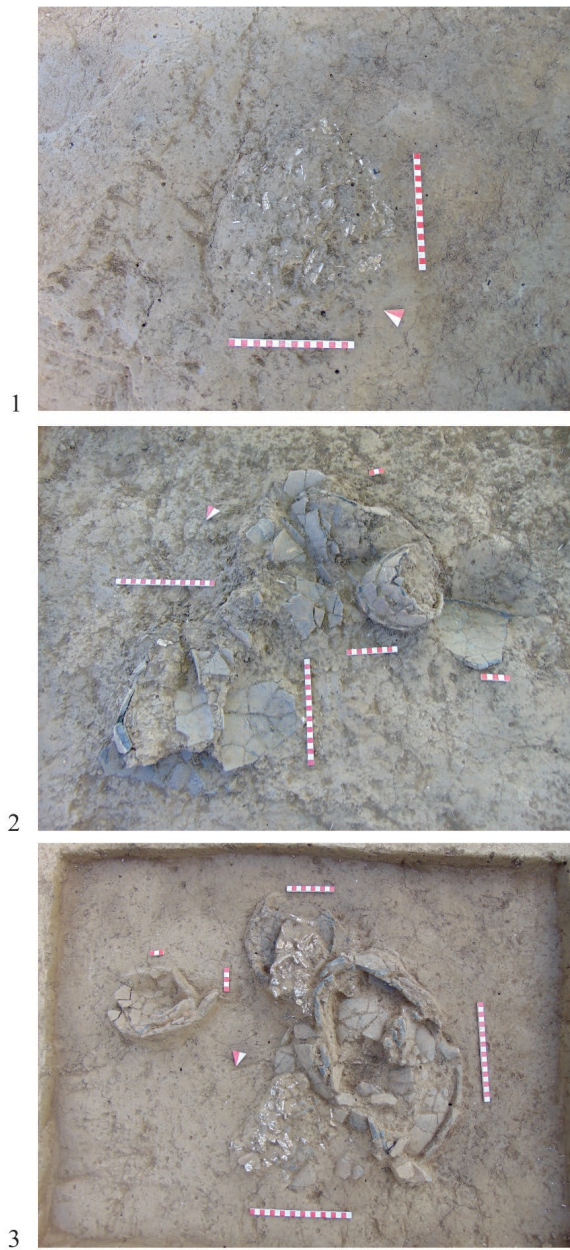
Pl. 8. 1. Urnă ornamentată cu caneluri din mormântul de incinerare Cx. 296 din epoca bronzului târziu; 2. Mormântul de incinerare Cx. 298 din epoca bronzului târziu; 3. Mormântul de incinerare Cx. 323 din epoca bronzului târziu, în care au fost descoperite două urne funerare

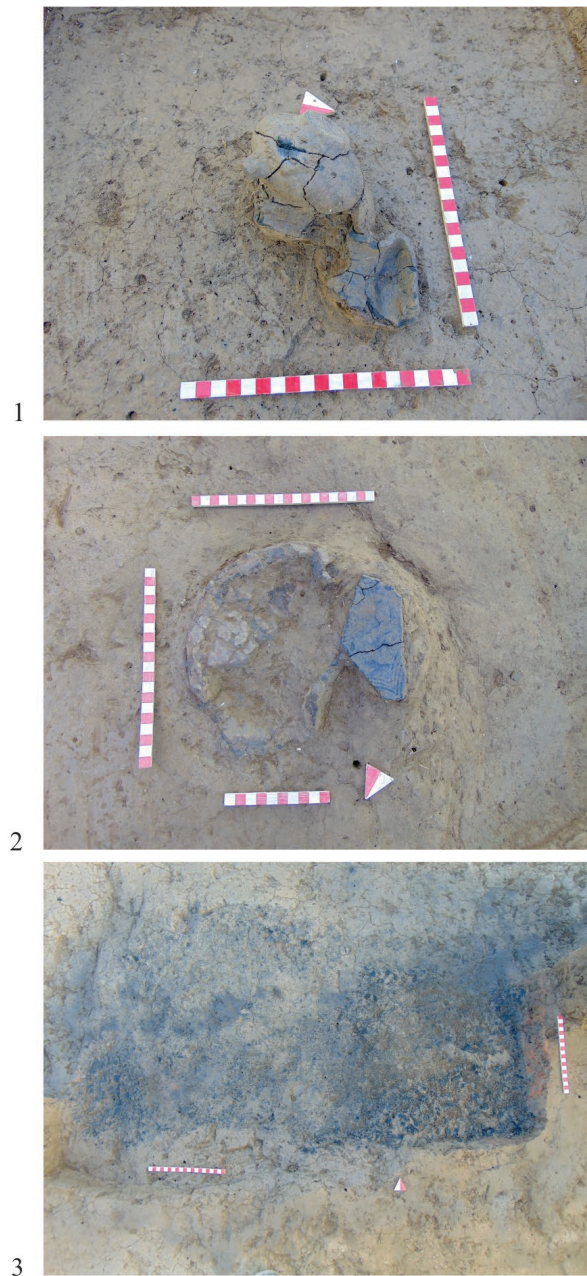
Pl. 9. 1. Un pandantiv și o brățară din bronz descoperite între oasele calcinate din urna mormântului Cx. 332; 2. Mormântul de incinerație Cx. 341 din epoca bronzului târziu; 3. Mormântul de incinerație Cx. 367 din epoca bronzului târziu

Pl. 10. 1. Trei fusai așezate într-o ceașcă de lângă urna mormântului de incinerație Cx. 441; 2. Mormântul de incinerație Cx. 1107 din epoca bronzului târziu; 3. Mormântul de incinerație Cx. 482 din epoca bronzului târziu

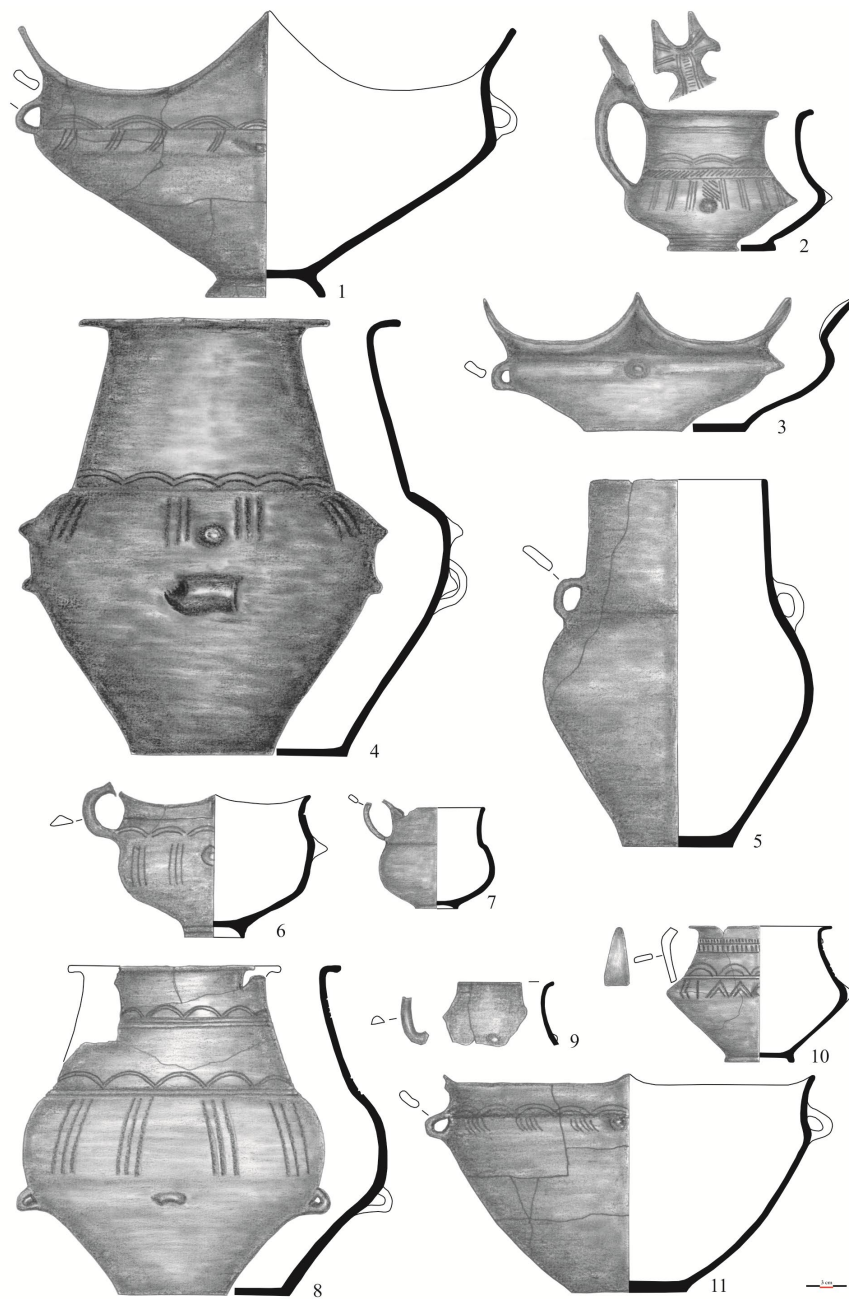
Pl. 11. 1. Mormântul de incinerare Cx. 361 din epoca bronzului târziu; 2. Mormântul de incinerare Cx. 395a din epoca bronzului târziu: urna, o strachină și oase calcinate sunt împrăștiate în groapa funerară; 3. Mormânt de incinerare deranjat (Cx. 464) din necropola din epoca bronzului târziu

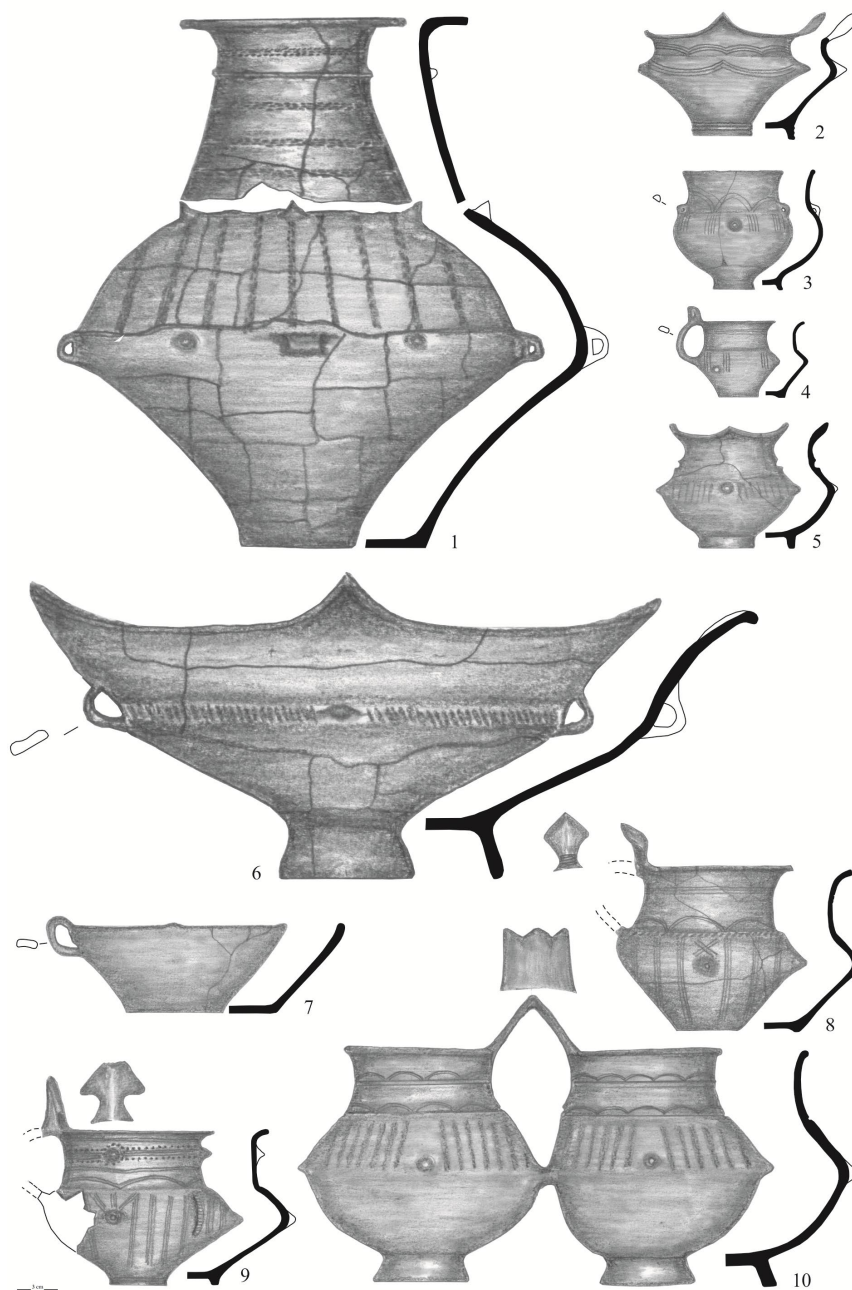
Pl. 12. 1. Cești descoperite (Cx. 680) în necropola din epoca bronzului târziu; 2. Mormânt de incinerare deranjat (Cx. 366) din necropola din epoca bronzului târziu; 3. Stratul de cărbune de la baza gropii Cx. 600 din necropola din epoca bronzului târziu

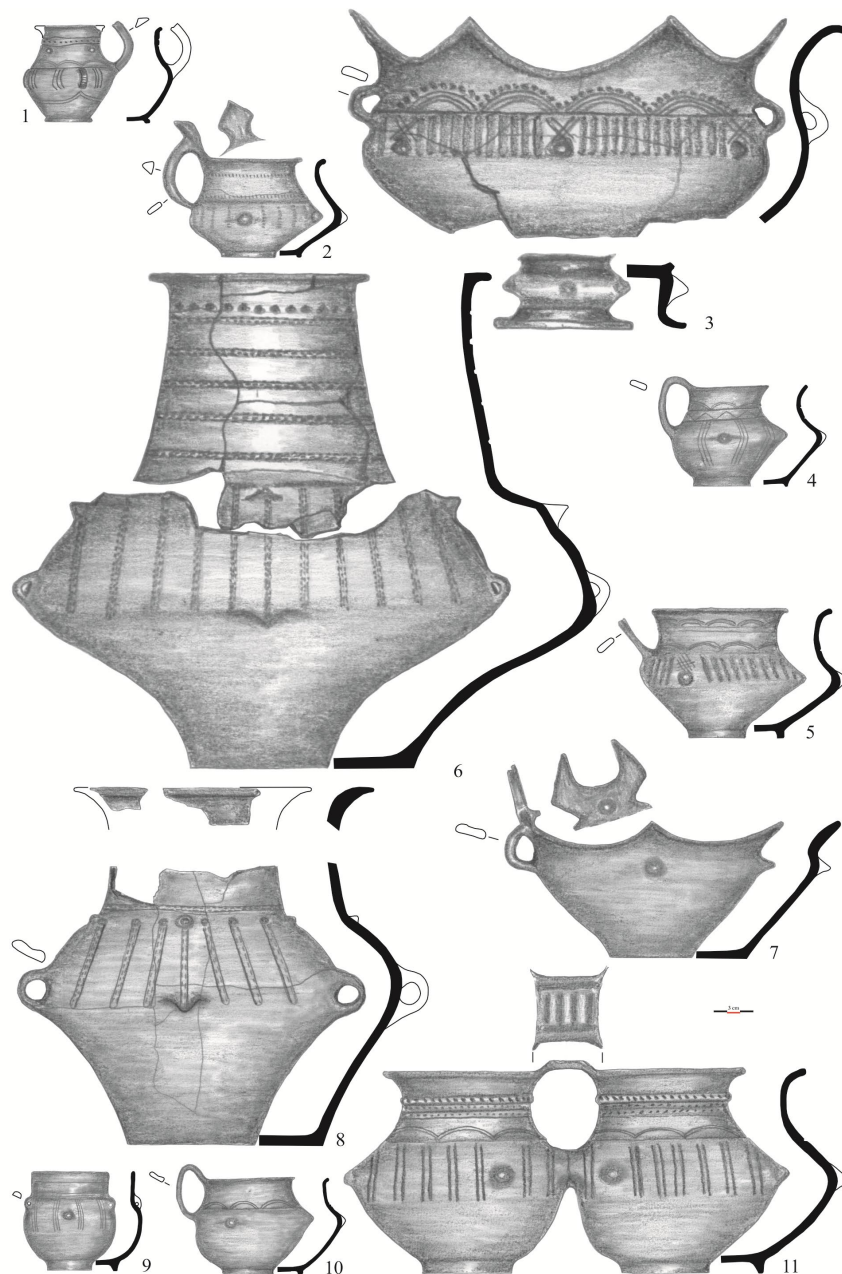
Pl. 13. Obiecte descoperite în așezarea din epoca bronzului târziu: 1. Brici din bronz din strat; 2. Ac din bronz din Cx. 255; 3. Seceră din bronz din Cx. 202; 4. Pumnal din bronz din Cx. 737; 5. Ac din bronz din Cx. 115; 6. Vârf de săgeată din material dur animal din Cx. 802; 7. Fusaiolă din material dur animal din Cx. 95; 8. Săpăligă din corn din Cx. 818; 9. Fusaiolă din lut ars din Cx. 785

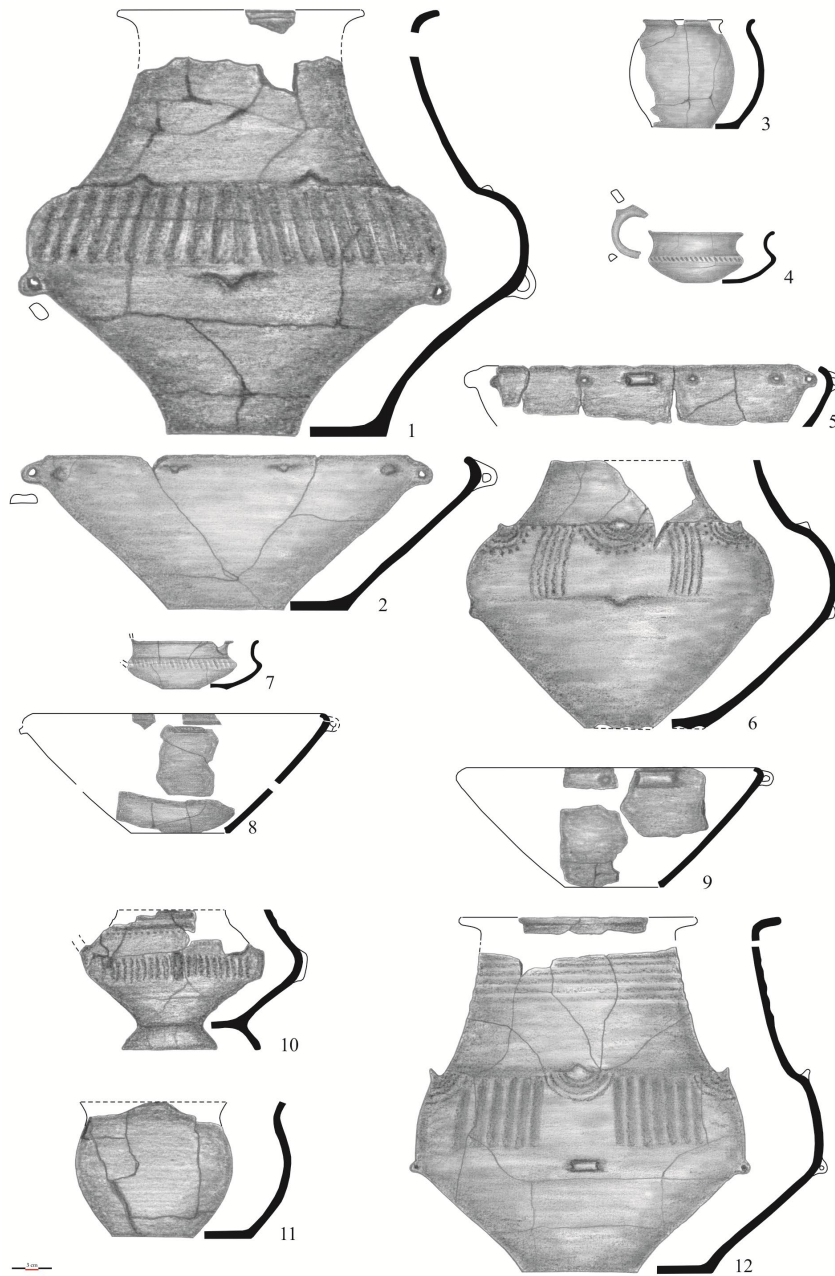
Pl. 14. Vase ceramice descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1-4. Cx. 691; 5-7. Cx. 654; 8-11. Cx. 400 (Desene de Călin Adam și digitalizate de autori)

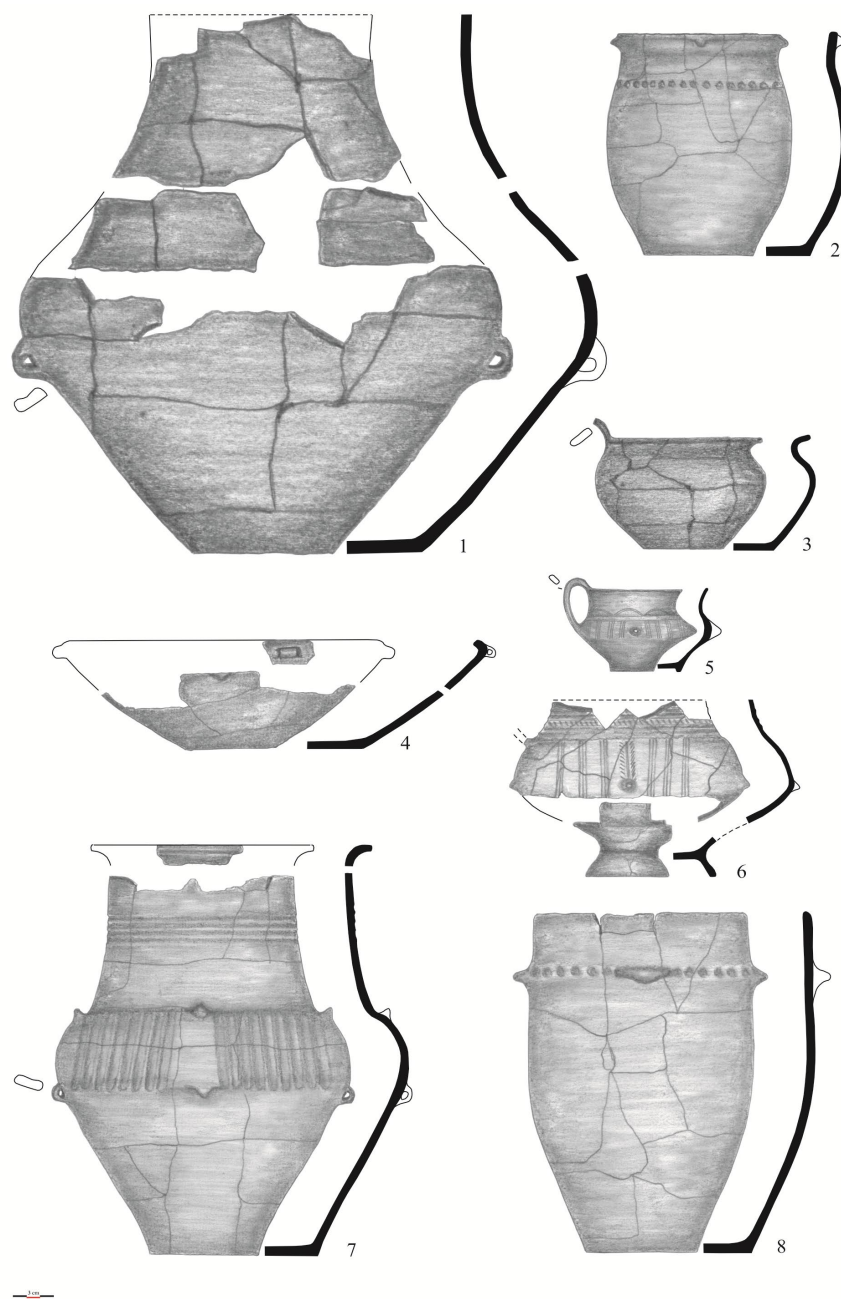
Pl. 15. Vase ceramice descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1-10. Cx. 433
(Desene de Călin Adam și digitalizate de autori)

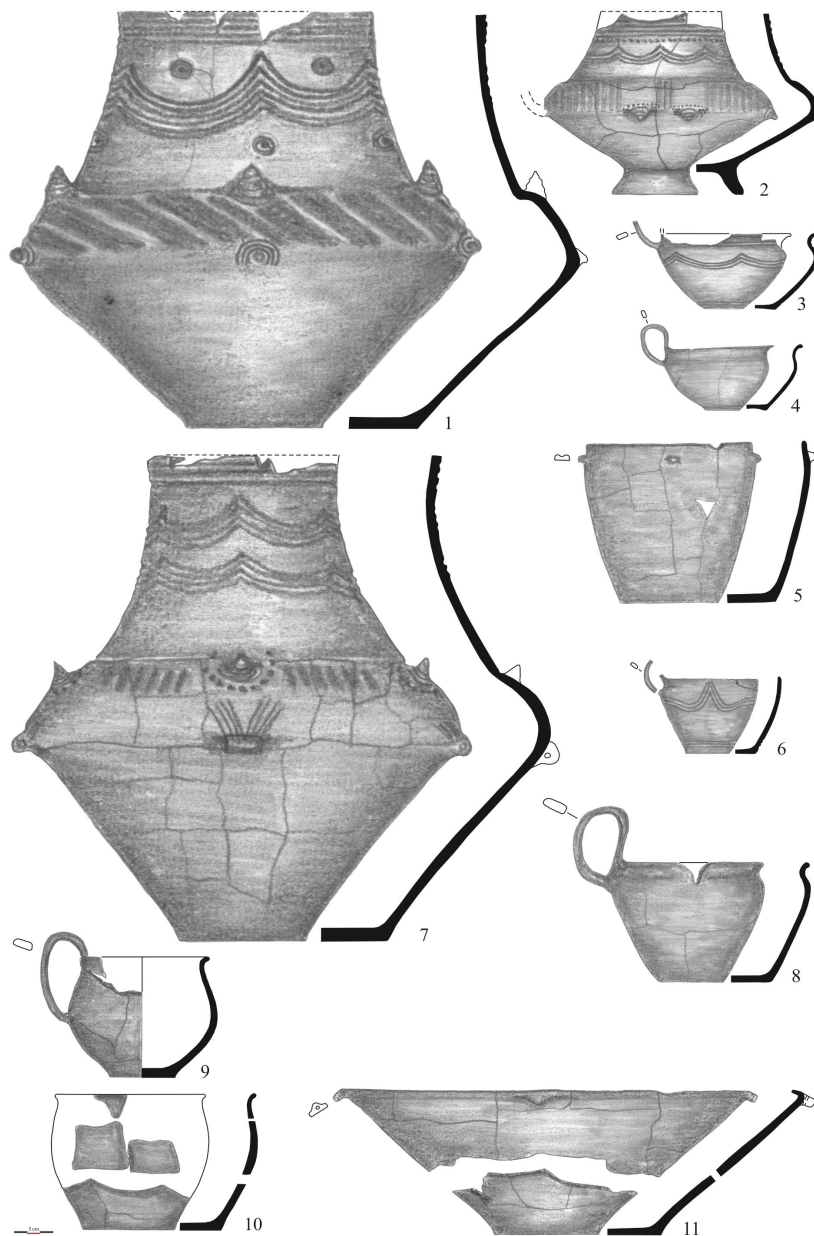
Pl. 16. Vase ceramice descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1. Cx. 522; 2. Cx. 587; 3, 6-7. Cx. 433; 4. Cx. 516; 5. Cx. 533; 8. Cx. 659; 9. Cx. 567; 10. Cx. 554; 11. Cx. 403 (Desene de Călin Adam și digitalizate de autori)

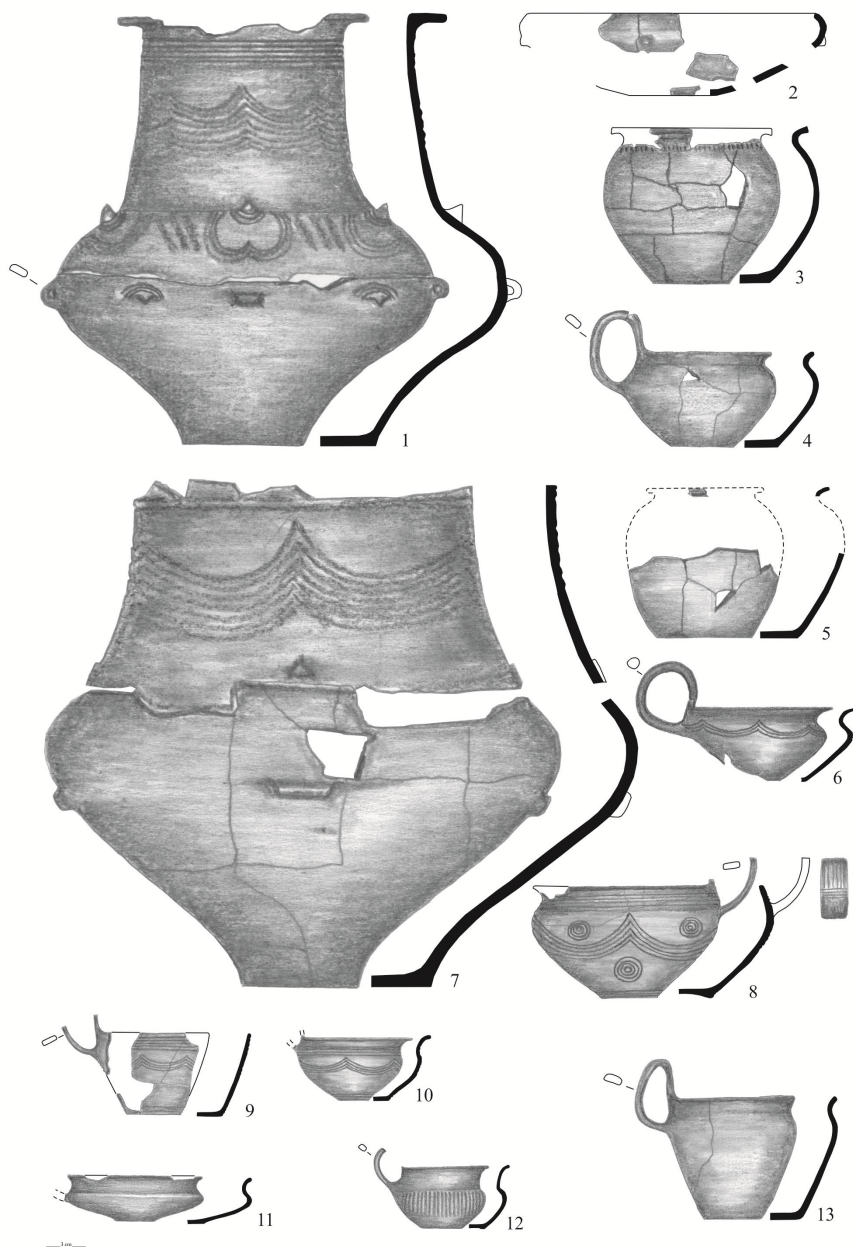
Pl. 17. Vase ceramice descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1-2. Cx. 645; 3-6. Cx. 989; 7-8. Cx. 611; 9, 12. Cx. 605; 5. Cx. 533; 10-11. Cx. 637 (Desene de Călin Adam și digitalizate de autori)

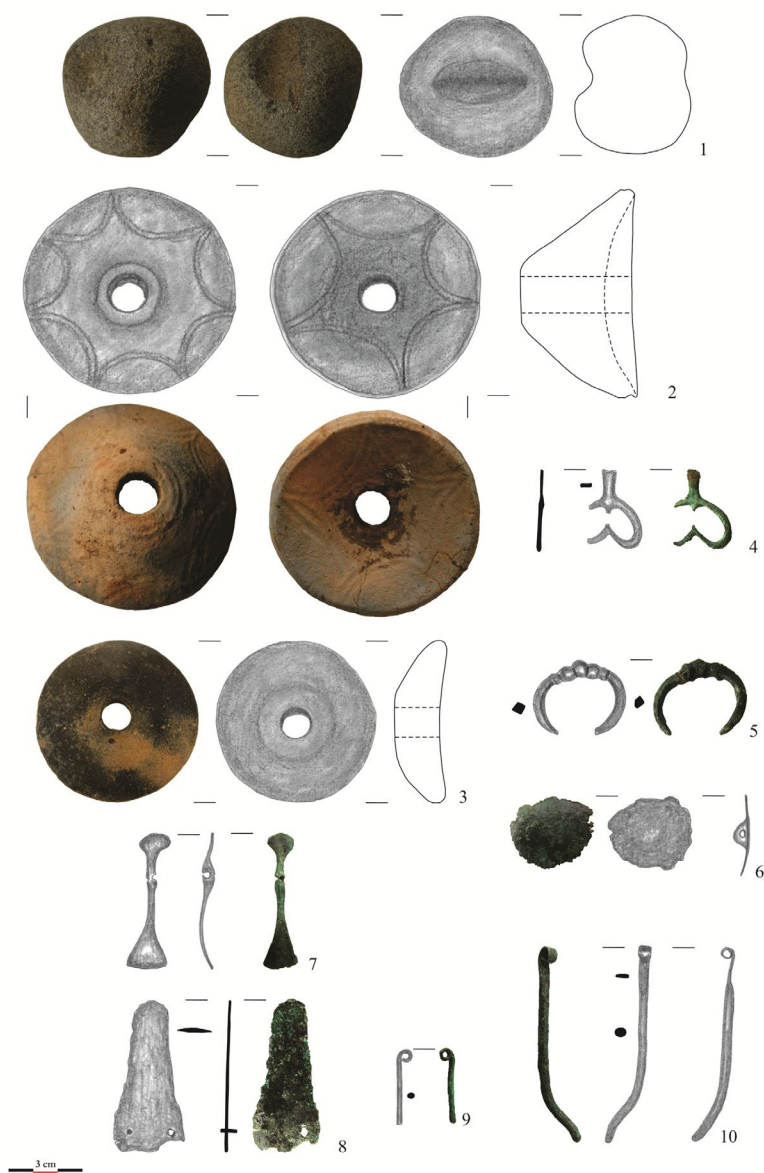
Pl. 18. Vase ceramice descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1-4. Cx. 995; 5-8. Cx. 580 (Desene de Călin Adam și digitalizate de autori)

Pl. 19. Vase ceramice descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1. Cx. 326; 2. Cx. 287; 3. Cx. 427; 4. Cx. 303; 5. Cx. 324; 6. Cx. 295; 7, 9-11. Cx. 408; 8. Cx. 296 (Desene de Călin Adam și digitalizate de autori)

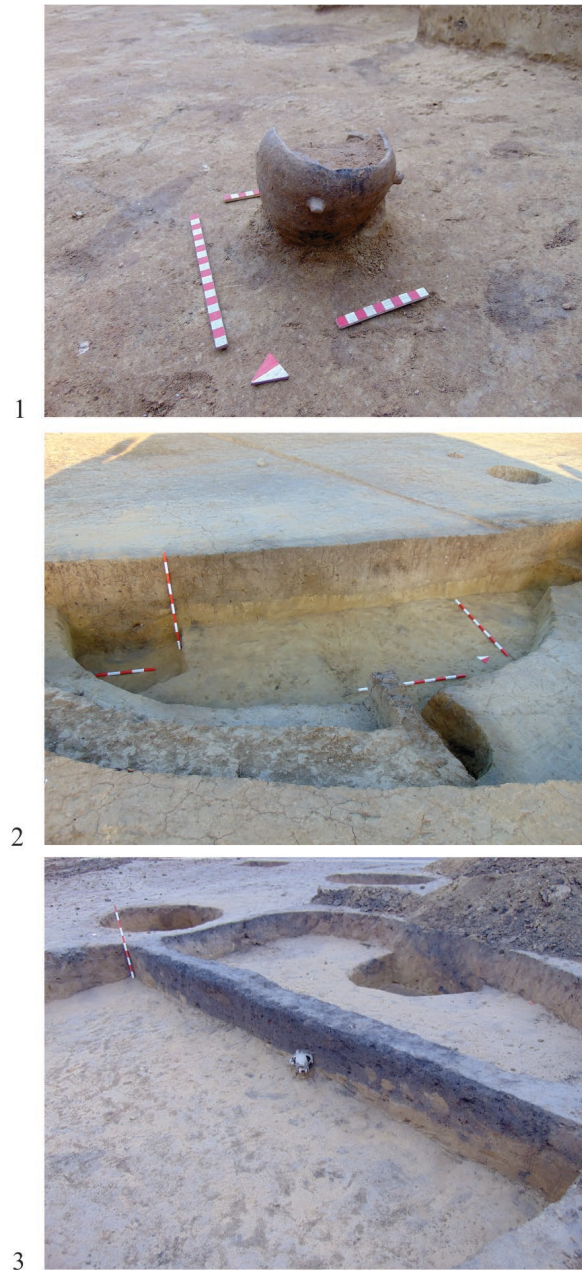
Pl. 20. Vase ceramice descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1-4. Cx. 300; 5-8. Cx. 363; 9. Cx. 337; 10. Cx. 305; 11. Cx. 418; 12. Cx. 419; 13. Cx. 435 (Desene de Călin Adam și digitalizate de autori)

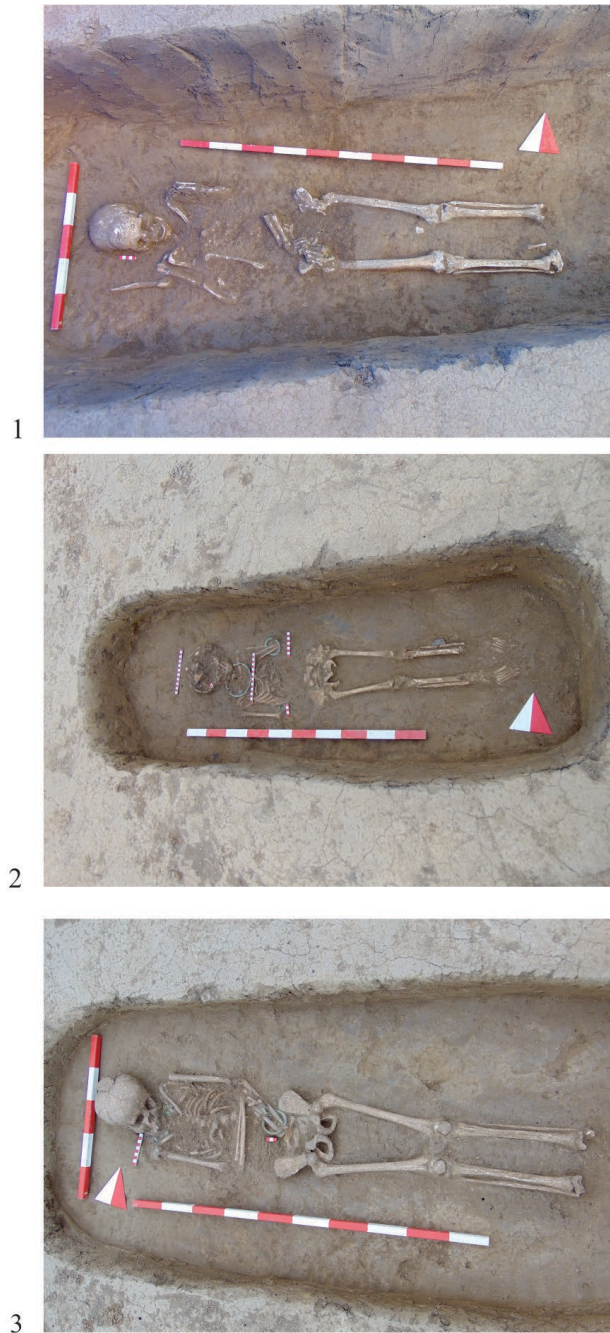
Pl. 21. Piese de inventar funerar descoperite în mormintele din cimitirul de la Șag: 1. Ciocan din piatră din Cx. 623; 2. Fusaiolă din lut ars din Cx. 465; 3. Fusaiolă din lut ars din Cx. 511; 4. Pandantiv din bronz din Cx. 325; 5. Pandantiv din bronz din Cx. 655; 6. Nasture din Cx. 1043; 7. Pandantiv din bronz din Cx. 580; 8. Pandantiv din bronz din Cx. 508; 9. Ac de bronz din Cx. 672; 10. Ac de bronz din Cx. 689. (Desene de Călin Adam și digitalizate de autori, fotografiile de autori)

Pl. 22. 1. Locuința Cx. 237 din a doua epocă a fierului; 2. Locuința Cx. 697 din a doua epocă a fierului; 3. Secționarea gropii Cx. 711 din a doua epocă a fierului

Pl. 23. 1. Vas descoperit la baza locuinței Cx. 696 din a doua epocă a fierului; 2. Secționarea locuinței Cx. 707 din a doua epocă a fierului; 3. Secționarea locuinței Cx. 235 din a doua epocă a fierului

Pl. 24. Morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 43; 2. Cx. 122; 3. Cx. 154

Pl. 25. Morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 181; 2. Cx. 196; 3. Cx. 135

Pl. 26. Morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 854; 2. Cx. 852; 3. Cx. 859

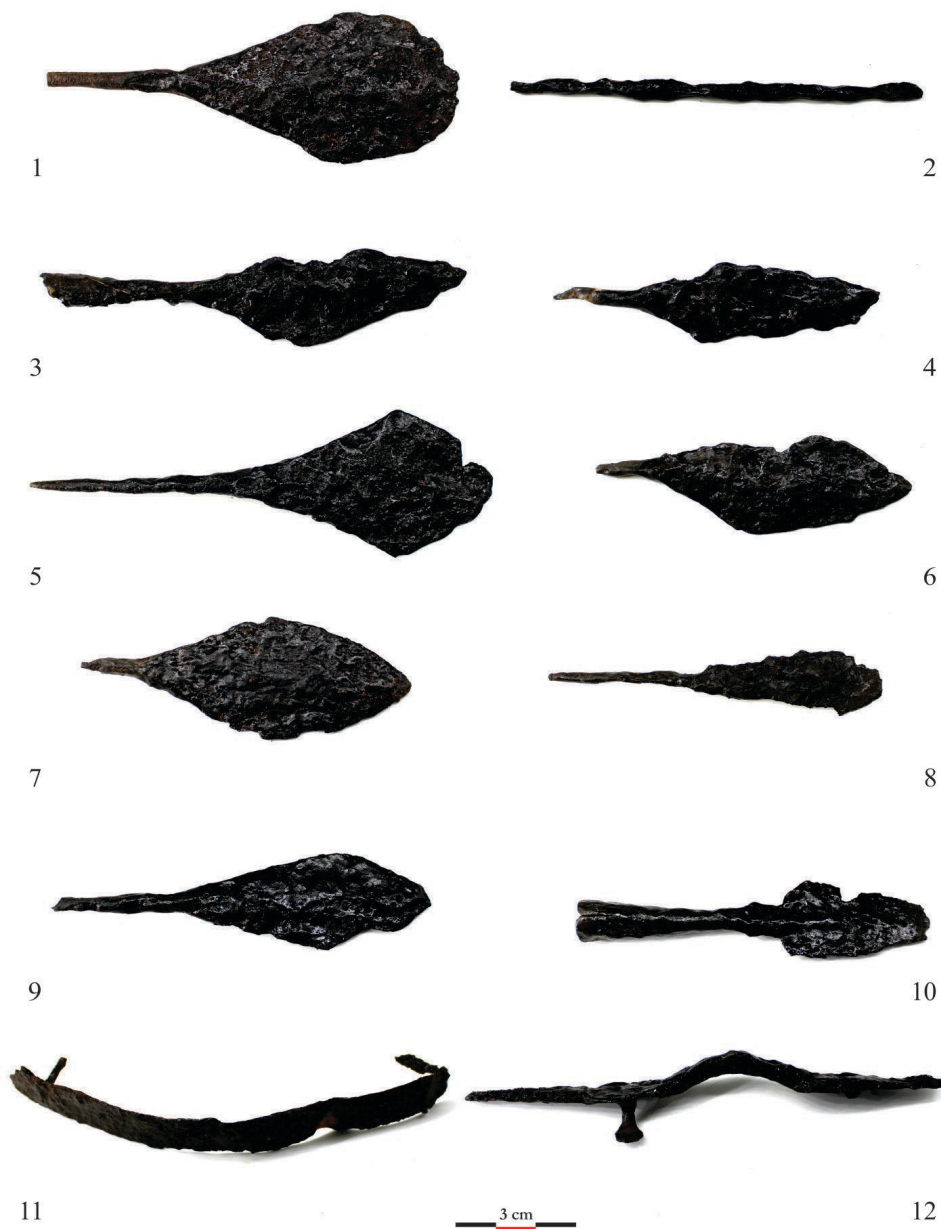
Pl. 27. Morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 180 (dreapta) și Cx. 257 (stânga); 2. Detaliu cu piesele de inventar din mormântul Cx. 180; 3. Detaliu cu oasele de cal și piesele de harnașament din mormântul Cx. 180

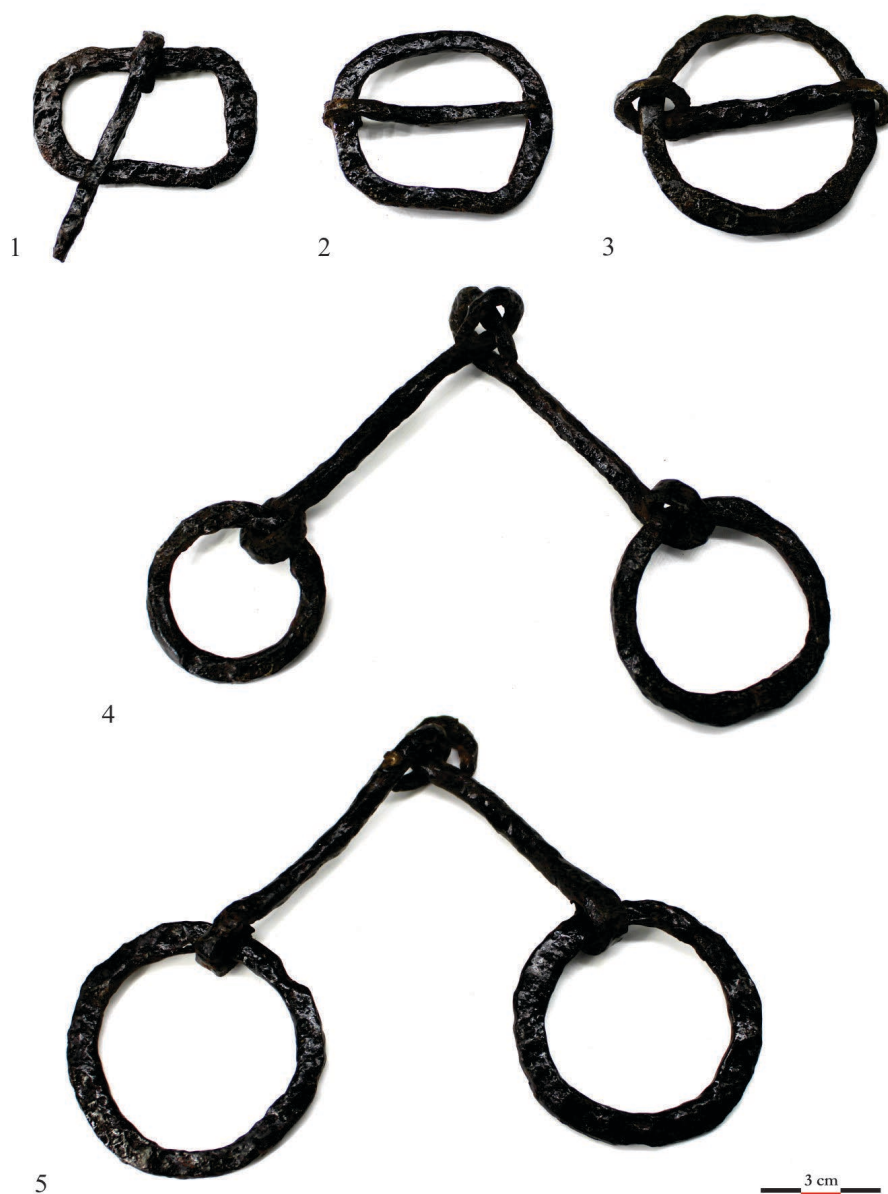
Pl. 28. Morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 126A și B; 2. Cx. 130; 3. Cx. 102

Pl. 29. Morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 939; 2. Cx. 1002; 3. Cx. 935

Pl. 30. Săgeți din fier descoperite în morminte din epoca medievală timpurie: 1-3. Cx. 220; 4-5. Cx. 224; 6-7. Cx. 180; 8. Cx. 102; 9. Cx. 222; 10. Cx. 126. Întăritoare de tolbă din fier din morminte din epoca medievală timpurie: 11. Cx. 224; 12. Cx. 126

Pl. 31. Cataramе din fier descoperite în morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 220A; 2. Cx. 220; 3. Cx. 180. Zăbale din fier din morminte din epoca medievală timpurie: 4. Cx. 224; 5. Cx. 130

Pl. 32. Scărițe de șa din fier descoperite în morminte din epoca medievală timpurie: 1. Cx. 130; 2. Cx. 224

Pl. 33. Brățări din bronz descoperite în morminte din epoca medievală timpurie: brățări din bronz: 1-2. Cx. 125; 3. Cx. 101; 4. Cx. 122; 6. Cx. 854; 7. Cx. 225. Colan din bronz: 5. Cx. 892

Pl. 34. Inele de buclă din aur, argint și bronz: 1. Cx. 64; 2. Cx. 865; 3. Cx. 1094; 4. Cx. 860; 5. Cx. 1068; 6. Cx. 880; 7. Cx. 1090; 8. Cx. 43; 9. Cx. 889; 10. Cx. 852. Inele din argint și bronz: 11. Cx. 65; 12. Cx. 62; 13. Cx. 885; 14. Cx. 865; 15. Cx. 106; 16. Cx. 1068; 17. Cx. 1090; 18. Cx. 125. Aplici din bronz: 19. Cx. 854; 20. Cx. 225. Mărgele din sticlă: 21. Cx. 154; 22. Cx. 225; 23. Cx. 1062. Vas ceramic: 24. Cx. 130